

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

КАФЕДРА НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Освітній рівень: II (магістр)

Освітня програма: «Історія України»

Спеціальність: 032 «Історія та археологія»

КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ПЕРІОД
НАЦІСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Кваліфікаційна робота студентки:

Бурлак Юлії Володимирівни

(підпис здобувача освіти)

Науковий керівник:

Доктор історичних наук, професор

Даниленко Олександр Вікторович

(підпис наукового керівника)

«Рекомендовано до захисту на ЕК»

Завідувач кафедри

кандидат історичних наук, доцент

Пижик А.М.

(підпис завідувача кафедри)

КИЇВ 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ	10
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ КУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ	26
2.1. Особливості культурних процесів	26
2.2. Становище освіти	29
2.3. Сфера охорони здоров'я і медицина	36
РОЗДІЛ 3. ВПЛИВ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ НА КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ	52
ВИСНОВКИ	59
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	62

ВСТУП

Актуальність дослідження. Трагічною стрінкою для українського народу загалом, і для української культури, зокрема, – стала Друга світова війна. Ця війна завдала непоправних втрат культурним скарбам України. Перед наукою, освітою, літературою, мистецтвом, установами культури ще ніколи не стояли такі складні й відповідальні завдання. Наука не стоїть на місці, тож ми дедалі більше, завдяки виявленню нових джерел, документів, активній роботі сучасних істориків, дізнаємося про жахливі злочини окупаційного режиму стосовно українського народу та української культури. Велика кількість документів, свідчення очевидців, дані Надзвичайної державної комісії, яка розслідувала злочини загарбників під час Другої світової війни, ще раз підтверджують, що німецька влада, нехтуючи будь-якими принципами моралі чи людяності – намагалася знищити нашу культуру і запровадити на окупованій нею території України антинародний режим. Відштовхуючись від ідей, проголошених нацистськими очільниками, гітлерівці безжально спустошували українські землі, руйнували державні установи, грабували українські культурно-освітні заклади. Сьогодні, у час повномасштабної війни РФ проти України, перед молодим поколінням істориків як ніколи актуальним є завдання об'єктивно оцінювати, розуміти процеси, які відбувалися в нелегкій історії української культури, щоб робити правильні та об'єктивні висновки, які підтверджуються історичними документами та джерелами.

Після включення західно-українських земель до сфери впливу СРСР – тут відбулись суттєві зміни. З одного боку – припинилась деструктивна політика по полонізації та румунізації української освіти та культури. З іншого – радянська влада розпочала впровадження своєї системи освіти та втілення власних поглядів на культурну політику: було припинено діяльність товариства «Просвіта», наукового товариства імені Т. Шевченка, інших

культурних та наукових об'єднань, жіночих, кооперативних, музичних, краєзнавчих та інших організацій.

Фашистське панування для України виявилось цілковито трагічним: окупанти катували і масово страчували мирне населення, примусово вивозили сотні тисяч людей на важкі роботи. Перестали існувати 714 міст і селищ, понад 28 тисяч сіл. У республіці були зруйновані 17 тисяч промислових підприємств, знищено майно майже всіх колгоспів і радгоспів. Величезних втрат зазнали наукові, культурно-освітні установи, медичні та освітні заклади.

Невиправдано жорстоке поводження з міським і сільським населенням закономірно призвело до розгортання масового опору загарбникам; в суспільстві запанувало переконання в необхідності непримиренної боротьби з ворогом. Уже на початку війни десятки тисяч робітників, селян, студентів, учителів, представників наукової та культурно-мистецької інтелігенції стали захисниками Батьківщини.

Через явну загрозу неминучої окупації території України – на схід СРСР були евакуйовані значна частина наукових установ, вищих та середніх навчальних закладів, культурно-освітніх та мистецьких об'єднань УРСР. Розташувавшись на Уралі, в Сибіру та Середній Азії, всупереч багатьом труднощам, вони продовжували самовіддано і наполегливо працювати над допомогою фронту, задля наближення перемоги, виконуючи в тилу як практичні завдання, так і піднімаючи бойовий дух через різні культурно-мистецькі ініціативи.

В контексті згаданої евакуації, доречно відзначити, що на думку більшості дослідників – проведена вона була недостатньо продумано, організовано і доволі часто – хаотично. Наприклад, евакуйовувались театральні колективи, хоча театральний реквізит був вивезений частково, як і експонати художніх, історичних, краєзнавчих та інших музеїв. Це пояснюється тим, що плани евакуації розроблялися вже під час війни. На жаль, некомпетентність у проведенні евакуації та подекуди навмисні дії –

спричинили втрату численних скарбів національної культури. Водночас, деяка неупорядкованість під час евакуації дозволяє припускати, що бодай частина культурних надбань України все ж не була безповоротно втрачена, а потрапила до зібрань закордонних музеїв чи галерей чи до приватних колекцій. Відтак, є вірогідність, що інформація про викрадені нацистами з території України культурні цінності стане відомою і можна буде піднімати питання про їхнє повернення Україні. Але це може стати темою для окремого дослідження.

На окупованих територіях фашисти жорстко контролювали національне життя. Уже наприкінці 1941 р. окупаційна влада заборонила громадські збори та створення товариств, а на початку 1942 р. – діяльність всіх українських організацій Галичини. Також запроваджено суворий контроль за засобами масової інформації, під наглядом опинились митці та діячі культури, у місцевих школах дозволено працювати лише початковим класам. Почалися переслідування, а згодом – розстріли української інтелігенції: у 1942 р. стратили поетесу Олену Телігу, поетів Е. Фоміна, І. Ірлявського, М. Пронченко, редактора газети «Українська дійсність» І. Рогача, журналіста В. Кошика, драматурга Н. Гупала та ін.

Величезних масштабів набуло відкрите розграбування окупантами історичних та мистецьких цінностей українського народу, непоправних втрат зазнали історико-краєзнавчі музеї, бібліотеки та картинні галереї. Лише зі Львова за короткий час нацисти вивезли понад 5 тисяч рукописів, понад 3 тисячі стародруків і близько 40 тисяч томів різної літератури. Зокрема, було вилучено різні українські, польські, вірменські колекції Західної України, у тому числі з Львівського університету, знаменитої бібліотеки Оссолінських, широковідомої колекції Баворовських, реквізовані архівні матеріали Наукового Товариства імені Тараса Шевченка, безцінні предмети з колекції митрополита А. Шептицького тощо. Загалом, за приблизними підрахунками, кількість вивезених окупантами з території України цінних музейних експонатів перевищує 330 тисяч предметів.

Умови війни вимагали змін і перебудови всього художнього життя радянських митців, посилення уваги до агітаційно-масових форм. Відтак, формувалися бригади художників, які виїжджали на фронт, відвідували підприємства, вели активну художню пропаганду, збирали матеріали для майбутньої роботи. Багато представників творчих професій працювали безпосередньо у військових частинах, у редакціях фронтових газет.

Частина митців зі зброєю в руках боролися з окупантами. Учасниками бойових дій стали відомі українські художники та майстри українського образотворчого мистецтва І. Макогон, С. Григор'єв, С. Єржиковський, О. Любимський, В. Бородай, В. Задорожний, І. Гуторов та інші. Загинули в боротьбі з окупантами скульптори Б. Іванов і Г. Пивоваров, живописці Ф. Кличко, П. Сударик, О. Нестеренко, графіки П. Горілий, В. Нерубенко, Л. Вербицький та ін.

В напрямі образотворчого мистецтва в цей період найінтенсивніше розвивалась графіка, а пріоритетне місце належало агітаційним видам – плакату і сатиричному малюнку. В цих жанрах творили К. Агніт-Скледзевський, В. Гливенко, О. Козюренко, В. Литвиненко та ін. Сатиричні плакати цих графіків були впізнаваними, користувались популярністю, оскільки не лише викликали сміх, підіймали настрій, але й допомагали утверджувати віру в перемогу і неминучу поразку фашизму.

Всупереч надскладним умовам воєнного часу, слід все ж наголосити: українська культура та її діячі активно проявили себе на вершині свого творчого покликання: вони все підпорядковували завданню перемоги над ворогом. Культура стала могутнім знаряддям боротьби з фашизмом та його антигуманною ідеологією.

Політика німецької окупаційної влади щодо культури на території України не була повною мірою проаналізована та відображена у вітчизняній історіографії, хоча на сьогодні існує кілька праць, які розкривають окремі аспекти функціонування освіти, науки та культурно-мистецьких товариств.

Інформаційно наповненою виглядає робота В. Косика «Україна і Німеччина у Другій світовій війні», у якій на фоні розкритого оригінального бачення автором подій зазначеного періоду, подано інформацію про особливості функціонування окупаційної влади, в тому числі культурну політику на українських землях.

Значний внесок у наукову розробку теми здійснили сучасні історики західного регіону України, які з використанням архівних документів і часописів досліджували культурне життя в Генерал-губернаторстві та в дистрикті «Галичина». На особливу увагу заслуговує монографія Н. Антонюк «Українське культурне життя в Генерал-губернаторстві (1939-1944 рр.)». На основі опрацьованих матеріалів періодичної преси краю, авторка визначила фази та окреслила особливості культурних процесів на західноукраїнських землях у роки війни, проаналізувала стан науки, освіти, літератури і мистецтва, відтворила окремі аспекти релігійного життя та описала видавничу діяльність. Окрім Наталії Антонюк, питанням культури у період окупації присвятили свої праці О. Луцький та С. Ступарик.

Джерельною основою для наукового дослідження питань, пов'язаних з культурою західного регіону, може стати збірник, упорядкований Т.Ю.Галайчак («Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали» – К., 1995). Тут подаються, зокрема, і документи та матеріали, що стосуються тенденцій у сфері освіти на західноукраїнських землях, діяльності культурно-мистецьких закладів і творчих спілок під час німецько-радянської війни.

Різноманітна інформація міститься у збірнику «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття» (К., 2010), опублікованому Інститутом історії України. На основі відомих і вперше введених в науковий обіг джерел, але з позицій сьогодення, автори сформулювали власне бачення питань, пов'язаних з повсякденним життям населення окупованих територій, політики німецької влади на українських землях, суспільно-політичних та соціокультурних процесів воєнної доби.

Вивчаючи режим окупації в РКУ чи прифронтівій зоні, історики схильні долучати культурні процеси як супутні компоненти в досліджувану проблематику. В даному контексті варто відзначити дослідження М. Ковалю, В. Косика, І. Спудька, В. Шайкана, О. Потильчака, В. Нестеренка, В. Удовика, О. Кучерука, В. Гайдабури та ін. Більшість авторів сходяться на думці, що німецьке керівництво не було зацікавлене в розвитку української культури (це незаперечний факт), а всі більш-менш помітні дії в цій сфері були пов'язані із самоорганізацією наукової та творчої інтелігенції та діяльністю місцевих ентузіастів [5, с. 16].

Водночас, в українській історіографії мало уваги приділяється зусиллям по налагодженню культурного життя місцевого населення з боку українського самостійницького руху і радянського підпілля та партизанів на цих теренах. Справа в тому, що під час німецької окупації практично в усіх сферах суспільного життя тісно перепліталися інтереси трьох політичних сил: нацистського окупаційного режиму, радянського підпілля як представників комуністичного режиму та українських націоналістів як прихильників української державності. Цілком зрозуміло, що кожна з названих сил мала свої плани організації культурно-освітнього життя [8, с. 11].

Метою роботи є дослідження культурних процесів українських земель у період німецької окупації.

Відповідно до поставленої мети визначено такі **завдання**:

- визначити становище української культури у період війни;
- дослідити особливості культурних процесів на українських землях у роки війни;
- розкрити стан освіти у період німецької окупації;
- розглянути значення та зміни в системі медицини на українських землях у період німецької окупації;
- охарактеризувати вплив німецької окупації на культурний розвиток західноукраїнських земель.

Об'єктом роботи є територія українських земель під час окупаційного режиму.

Предметом дослідження є культурні процеси на українських землях у роки нацистської окупації.

Методи дослідження. Для досягнення мети дослідження, було використано сукупність загальнотеоретичних методів, зокрема: історико-логічний – для вивчення культурних процесів українських земель у період Другої світової війни; системний – для окреслення основних питань досліджуваної проблематики; порівняльного аналізу – для систематизації матеріалу, класифікації факторів аналізу культурних процесів українських земель періоду Другої світової війни.

Методологічною основою дослідження є міждисциплінарний, інтегративний підхід, який поєднує принципи системності та історизму. У роботі також застосовані методи порівняльного аналізу та контент-аналізу наукової літератури.

Наукова новизна. Визначено та теоретично обґрунтовано стан української культури у період війни, розкрито зміни в царині культури протягом 1941-1944 рр. на українських землях.

Практична значимість отриманих результатів полягає у вивченні та аналізі культурних процесів на українських землях у період німецької окупації. Матеріали роботи можуть бути використані при подальшому вивченні періоду нацистської окупації території України; при написанні тематичних і узагальнюючих підручників, посібників, наукових праць; у краєзнавчій роботі. Опрацьовані джерела та наукова література можуть бути залучені для роботи при підготовці науково-методичної чи науково-популярної літератури, довідників з історії України розглядуваного періоду тощо.

Структура роботи: робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Протистояння між двома тоталітарними режимами, що виявилось в ході реалізації нацистської імперської політики на окупованих територіях (з одного боку), і сталінської політики винищення історичної пам'яті українського народу (з іншого), дозволяють дійти висновку, що культурні надбання українського народу, як і його історія – стали безневинними жертвами війни. Фактично, з перших днів окупації фашисти запровадили на українських землях кривавий режим – мирне населення масово знищувалось або вивозилось на важкі роботи до Німеччини. На новоприєднаних територіях нацисти впроваджували новий адміністративний устрій: створювали військові окупаційні органи влади, призначали міські управи, а для урядування в районах – гебітскомісаріати, що опиралися на новоорганізовані німцями колективні господарства (штаатсгути), які управлялись спеціально обраними посадовцями крайсляндвіртами – німцями, або фольксдойчами.

На окупованих німцями землях діяли також органи місцевого самоврядування, які частково репрезентували і громадсько-культурне життя – комітети самопомічі різних рівнів. Одним з перших, такий комітет було організовано у Рейхскомісаріаті «Україна» у 1941 р. під назвою Округна інституція самопомічі під назвою «Єдність». Ця структура мала три функціональні частини: Головний відділ (у віданні якого були організаційні, фінансові питання, листування з організаціями, товариствами і установами та ін.); Група Праці I, яка опікувалася збором коштів, продуктів, одягу, і конкретними практичними завданнями – створенням дитячих садків тощо; Група Праці II, до компетенції якої входили: санітарне опікування, організація навчання «сестер–жалібниць та інших санітарних помічних сил», створення і нагляд за установами для хворих. Влітку 1941 р. у складі

інституції була організована Управа «Жіночої Служби Україні», що проводила свою діяльність у трьох сферах: гуманітарній, господарській та культурно-освітній. Фінансування в більшості випадків здійснювалося за рахунок добровільних внесків та пожертв. Збори коштів на користь ЖСУ відбувалися як на масових заходах, так і під час приватних урочистостей (подекуди – навіть під час святкувань весіль тощо). Управи ЖСУ для жіночої частини населення в різних регіонах час від часу організовували навчання практичного спрямування: курси крою та шиття, курси епідемічних сестер, акушерські курси, курси провідниць дитячих садків тощо [20, с. 18].

Певний час у Львові діяла подібна організація – Українська Національна Рада, яка за активного сприяння А. Шептицького була створена у липні 1941 р. Безпосереднім керівником Ради став К. Левицький. Дана організація своїм завданням визначала бути «допоміжним керівництвом» населення у питаннях розв'язання політичних і культурних проблем. Щоправда, запланованої широкої роботи розгорнути не вдалося – уже в березні 1942 р. за наказом А. Гітлера УНРада була ліквідована. Політика окупаційних урядовців була спрямована на обмеження можливостей розвитку української культури, зведення її до найпростіших форм. Водночас, доречно зазначити, що можливості для реалізації культурних устремлінь українців були дещо ширшими саме на території Дистрикту «Галичина», хоча обмеження нацистами, безсумнівно, були [20, с. 31].

У 1939 р. деякий стимул для розвитку отримала музично-театральна сфера, оскільки до музичного товариства України увійшла група діячів культури, зокрема композитори С. Людкевич, Є. Козак, М. Колесса, А. Кос-Анатольський, Ф. Колесса, відома співачка С. Крушельницька та ін. [17, с. 38].

Проте з приходом на ці землі Червоної Армії – розпочинається процес суттєвих трансформацій у сфері науки, освіти, культури. Збули закриті культурно-наукові товариства, зокрема «Просвіта», Наукове товариство імені Т. Шевченка, кооперативні, музичні, краєзнавчі товариства та організації. В

той же час, задля активного поширення комуністичної ідеології, уряд УРСР докладав значних зусиль для створення та розбудови мережі радянیزованих культурно-освітніх закладів – клубів, бібліотек і читалень.

Також було припинено незалежний видавничий рух: видання щоденника І. Тиктора «Новий час» зупинено в 1939 р., не публікувалася преса для дітей – «Світ дитини», «Наш приятель», закрите молодіжне видання «Вогні». Як ворожі до радянської влади, було заборонено друк греко-католицьких газет «Мета», «Нова зоря», «Дзвони» та ін. Майже одразу і видавці, і друкарні – опинились під постійним пильним контролем нової влади [7, с. 21].

Період німецько-фашистської окупації України характерний неоднаковим ставленням до українського населення в різних регіонах України. Західноукраїнське населення, яке опинилось в складі польського Генерального губернаторства, мало певні можливості для втілення своїх культурних потреб: тут працював Львівський оперний театр під керівництвом В. Блавацького (ставились драми, опери, оперети та балети); у Тернополі функціонував театр, очолюваний Б. Саріманом [18, с. 10].

В цей час населення центральної та східної України, підпорядковане так званому Рейхскомісаріату, – з початком німецько-фашистської окупації було позбавлене практично будь-якої можливості для реалізації своїх національно-культурних потреб. У цій сфері німецька влада відкрито проводила відверту антиукраїнську політику, в тому числі і в культурно-освітній сфері. Одним з своїх наказів, рейхсміністр східних територій Розенберг розпорядився "захистити" культурні цінності окупованих східних територій, що насправді започаткувало системне розкрадання інтелектуальної власності та культурних цінностей українського народу. Наукові установи, бібліотеки, музеї, театри окупаційною владою були закриті. Усі 115 друкованих видань рейхскомісаріату підлягали контролю з боку органів німецької цензури [8, с. 24].

З дозволу окупаційної влади активізувалося, хоч і доволі обережно, релігійне життя. Але й церковна діяльність була під її пильним оком.

Робилося все, щоб не допустити перетворення релігійно-культурних об'єктів на осередки національної ідеї. 8 грудня 1941 р. та 11 липня 1942 р. Е. Кох видав розпорядження, відповідно до яких заборонялось проводити церковні служби у будні. Також були заборонені відправи у релігійні свята, які припадали на будній день, часто обмежувалась можливість проводити недільні богослужіння. У питаннях релігії нерідко проявляла ініціативу місцева адміністрація і чиновництво: так, гебітскомісари та сільські старости забороняли церковні відправи під час жнив. Подібні заходи, зрозуміло, здійснювалися з метою максимально ефективної експлуатації якомога більшої кількості населення рейхскомісаріату «Україна».

Німецька окупаційна влада майже повністю перекрила населенню окупованої України шлях до освіти. А. Гітлер був переконаний, що дозволити українцям здобувати знання було б великою помилкою, тому він відкинув ідею відкриття університету в Києві. «Краще навіть не вчити їх читати», – казав він. «Для нас російський простір – це Індія. Як і британці, ми керуватимемо цією імперією жменькою людей». Отож, вище керівництво нацистської держави вважало, що початкової освіти українцям цілком достатньо. Рейхскомісар Е. Кох дав дозвіл відкривати лише чотирирічні початкові школи для дітей 9-12 років. У 14 років юних українців відправляли на примусові роботи до Німеччини [59, с. 23].

Усвідомлюючи провідну роль інтелігенції в розгортанні культурно-національного життя, окупанти ставилися до неї особливо насторожено. За свідченням документів, А. Гітлер наполягав на «знищенні більшої частини української інтелігенції». Багато їх представників були ув'язнені і відправлені в концтабори, де більшість з них загинула.

Перший удар фашисти завдали у середині грудня 1941 р., коли оперативна група СД заарештувала велику групу діячів культури і національно свідомої інтелігенції – І. Рогача, Г. Олійника та інших. 21 лютого 1942 року окупанти розстріляли в Києві, в Бабиному Яру, поетесу Олену Телігу за її націоналістичну діяльність. Тоді ж були розстріляні поет

та І. Ірлявський, журналіст В. Кошик. А науковець, поет, один із провідних діячів ОУН Олег Кандиба-Ольжич – був закатований у німецькому концтаборі Заксенхаузен.

У 1942-1943 рр. зазнали переслідувань багато діячів культури і літератури: зокрема, поети Є. Фомін, М. Пронченко, драматург Н. Гупал та інші – померли від голоду. Німецька влада намагалася не лише фізично знищити українську інтелігенцію, а використовувала різні засоби, щоб загалом позбавити людей гідності, національної гордості та відчуття національної приналежності. Це, безумовно, полегшило б німецькій адміністрації в Україні виконання вказівок Розенберга, тобто «забезпечити вірність українців Німеччині й бажання працювати, а також успішно реалізувати потреби продовольчої та військової економіки» [37, с. 24].

Політика фізичного та ідеологічного терору нацистів на культурному фронті зводилася до: перешкоджання будь-яким можливостям її розвитку, знищення духовних скарбів і заборони українському народові користуватися своїми здобутками. Так, функціонування двох київських театрів (ім. Садовського, режисера М. Тинського та ім. Затиркевич-Карпінської, режисера Григоренка), які було відкрито у жовтні 1941 р., було надзвичайно короткотривали. Вони проіснували лише до прем'єр і були закриті. Дещо згодом, у квітні 1942 р. у відповідь на спробу Г. Затворницького, П. Коваленка та В. Ревуцького через театральну студію «Гроно» відродити культурно-театральне життя киян – нацисти «відповіли» тим, що в липні 1943 р. новостворений творчий колектив було відправлено до Німеччини.

Всупереч складним обставинам і надмірній увазі з боку окупаційної влади, були спроби відродити функціонування української преси. В Києві поширювалась щоденна газета «Українське слово», почався друк літературного журналу «Литаври». В Галичині українське слово поширювали газета «Краківські вісті» і кілька журналів. Водночас, контрольовані німецькою владою україномовні газети населення нерідко влучно називало «німецькими газетами з українським шрифтом» [35, с. 13].

Між тим, за часів нацистської окупації видання книг українською мовою було неможливим на всій території України. Зусилля по організації українських видавництв з самого початку були зірвані німецькою адміністрацією. Відтак, зусилля О. Теліги, І. Рогача, О. Чемеринського та інших організувати видавництво в Києві, У. Самчука та І. Тиктора заснувати українське видавництво в Луцьку – зазнали фіаско.

Як уже зазначалось, німецько-фашистські загарбники пограбували і знищили велику кількість культурних закладів України. Відповідно до спеціальної директиви рейхсміністра східних територій Розенберга, для вивезення культурних цінностей з окупованих територій були сформовані спеціальні робочі групи «Україна» з центром у місті Києві. За офіційними даними, окупанти знищили 151 музей, з України вивезли близько 40 тис. найцінніших експонатів. Безжально розграбований був культурно-історичний заповідник «Києво-Печерська лавра»: вивезено старовинні рукописи, унікальну колекцію козацької зброї, нумізматичну колекцію, вилучено віднайдені тут золоті та срібні вироби та ювелірні прикраси. В межах УРСР загарбники знищили або пошкодили 9 тис. клубних приміщень, 660 кінотеатрів, викрали і спалили понад 50 млн. книг. З України до Німеччини вивозилось цінне наукове та лабораторне обладнання, медична техніка, вимірювальні пристрої, експериментальні технічні прототипи, креслення нових винаходів українських вчених, а також унікальні колекції старовини, твори мистецтва. Після війни частина художніх і культурних цінностей була переправлена до СРСР, але не потрапила в Україну, оскільки опинилась в сховищах чи була виставлена для експозицій в музеях Москви і Ленінграда (нині – Санкт-Петербург). Через бойові дії в республіці було знищено чи серйозно пошкоджено 116 навчальних корпусів університетів, 3/4 їхніх книжкових та лабораторних фондів були знищені та пограбовані. Було повністю зруйновано понад 8 тисяч шкіл та частково зруйновано понад 10 тисяч шкільних будівель. А уже під час відступу фашисти знищили в Україні 62 театри [2, с. 16].

Такі дії окупантів не могли не викликати опір місцевого населення. Ініціатива щодо збереження культурних цінностей особливо активно втілювалась на етапі вигнання загарбників з українських земель. У багатьох місцях створювались підпільні групи для порятунку наукових і культурних цінностей від гітлерівських вандалів. Такі групи активістів фактично діяли майже в усіх великих музеях. Населення не залишалось осторонь: службовці, робітники, колгоспники, і навіть діти брали найактивнішу участь у справі збереження культурної спадщини українського народу [68, с. 23].

Великої шкоди війна завдала й тій частині української інтелігенції, яка перед наступом німецько-фашистських військ була евакуйована у глиб СРСР – на Урал, Сибір, Казахстан і Середню Азію. Важкий шлях, складні умови життя і праці призвели до того, що багато хто не повернувся на батьківщину: під час евакуації та в перші місяці перебування в тилу – загинули визначні представники української інтелігенції: А. Кримський, Б. Свідзінський, К. Студинський, П. Франко, І. Юхименко та ін.

Дуже сумною і часто – непередбачуваною, була доля української інтелігенції: тисячі вчителів і лікарів, інженерів, письменників, митців і артистів загинули або в сталінських концтаборах, або на фронті. Зокрема, із 80 письменників, які пішли до діючої армії, загинуло 25, серед яких варто загалати імена О. Десняка, К. Герасименка, М. Шпака, Д. Каневського та ін.

Ще в перший день німецько-радянської війни, 22 червня 1941 р., під час авіанальоту на Львів загинули письменники С. Тудор і О. Гаврилюк. У Києві поетесу, прозаїкиню, драматургиню, перекладачку і мемуаристку А. Старицьку-Черняхівську разом із сестрою Оксаною було заарештовано й розстріляно органами НКВС за відмову евакуюватися на Схід перед наступом німців. У радянських концтаборах загинули поети О. Ауцький і В. Підмогильний. У 1942-1943 рр. – найважчі роки для українського народу – загинуло багато українських письменників і діячів культури. Неповноцінне харчування, морально-психологічний гніт, голод і холод, репресії призвели до загибелі багатьох політичних в'язнів. У цей період загинули Х. Епик,

М. Вороній, М. Куліш, І. Кириленко, Д. Надійн, П. Радченко, С. Роснянський-Сученко, Г. Хоткевич, В. Поліщук, М. Жилко, П. Кожушний та ін. У 1943 р. у Сибіру загинули письменники М. Дукін, П. Айсовий, померли О. Лань-Коршак, І. Семиволос. 31 вересня 1944 року в лавах УПА загинув поет і письменник, лікар Ю. Липа. У цьому ж році не стало молодого талановитого поета Г. Соколенка [37, с. 19].

Після евакуації у східні райони УРСР величезна група української інтелігенції активно включилась в роботу по зміцненню обороноздатності країни, морально-психологічної стійкості всього населення, а особливо тієї його частини, яка залишилася на окупованій ворогом території.

Події на фронтах Другої світової війни змусили партійно-радянське керівництво УРСР і УРСР значно послабити тиск на українське національно-культурне життя. Щоб не дати можливості гітлерівській адміністрації використати «українську карту», радянська влада почала у своїй пропаганді систематично повторювати тезу про державність України, яку німці намагаються знищити. Український національний патріотизм, за який у довоєнні роки тисячі українців були заслані до сталінських концтаборів – тепер фактично був піднесений на рівень державної політики СРСР. Радянські засоби масової інформації, виконуючи ідеологічне замовлення центру, закликали до боротьби за Україну. З пропагандистською метою були створені Міністерства закордонних справ і оборони України. Формально Україна отримала право встановлювати зовнішні зв'язки з іноземними державами. За бойову відвагу запроваджено високопрестижну державну нагороду – орден Богдана Хмельницького. На тлі гітлерівських злочинів така пропагандистські прийоми принесли необхідні результати [34, с. 37].

Було також проведено роботу щодо покращення культурно-освітнього життя українців. Далеко у радянській глибинці функціонували школи та класи з українською мовою навчання. Як правило, їх відкривали в місцях евакуації українців. Так, у Саратовській області працювало 30 українських

шкіл, у Пермській – 19, у Свердловській (тепер Єкатеринбурзька область) – 18, у Новосибірській – 11.

В тилу активізувався випуск книг і журналів українською мовою. З червня 1941 р. по січень 1944 р. видавництво АН УРСР в Уфі видало близько 40 найменувань книг і брошур з історії України, української культури тощо. Радянська влада спрямовувала свої дії на зміцнення національних почуттів українців, активізацію їхньої боротьби проти нацистів. У передмові до книги «Нарис історії України» було зазначено: «Діячі української радянської культури, охоплені патріотичним піднесенням, створюють нові видатні твори науки, літератури та мистецтва. Плоди невтомної праці української інтелігенції збагачують культуру українського народу, пробуджують у ньому благородні й героїчні почуття, закликають до рішучих протистоянь із жорстоким і смертоносним ворогом. Ця книга, присвячена історії України від найдавніших часів до сьогодення, є ще одним доказом того, що українське культурне життя постійно розвивається і рухається вперед» [34, с. 23]. Створене в Саратові Товариство «Єдина Українська Держава» видало понад 900 найменувань книг і брошур загальним накладом понад 19 млн. примірників [34, с. 23].

Патріотизм став головною темою творчості українських поетів і прозаїків. Значної популярності в ті роки набули вірші М. Рильського «Слово про рідну матір» і «Я – син країни Рад». Ідея невмирущої сили Батьківщини й нездоланності народу була втілена в поетичних творах П. Тичини «Утверджую», «Похорон друга», «Голос матері». Широко відомий і популярний вірш В. Сосюри «Любіть Україну» – сповнений патріотизму, але водночас і тривоги за долю України.

Віра в сили українського народу, який самовіддано чинив опір німецько-фашистським загарбникам, була головною темою творчості митців від літератури – М. Нагнибиди, П. Воронька, Л. Первомайського, В. Бичка, С. Олійника, М. Бажана, А. Малишка, Ю. Яновського та ін.

Талановитий кінорежисер і самобутній світлоавтор О. Довженко через свої знамениті твори «Україна в огні», «Ніч перед боєм», «Воля до життя» прагнув художньо, але реально розкрити характер борців з нацизмом, закликав їх до активного опору і помсти окупантам.

Загалом, українська література, як радянських поетів і письменників, так і творчість митців націоналістичного спрямування, – зробила вагомий внесок у перемогу над німецько-фашистськими окупантами в роки Другої світової війни. Вона зміцнювала почуття любові до України та ненависті до нацистів, розкривала всесвітньо-історичне значення боротьби з фашизмом [9, с. 35].

В той час з великою самовіддачею та натхненням працювали творчі колективи майже 50 евакуйованих з України театрів. Актори долали труднощі війни та намагалися наблизити День Перемоги. Основна увага приділялася виступам у військових частинах, госпіталях, на промислових підприємствах, у колгоспах і радгоспах. Особливою активністю в презентації своїх творчих напрацювань розгорнули колективи театрів: Київського драматичного театру імені І. Франка, Харківського драматичного училища ім. Т. Шевченка, Полтавського драматичного училища ім. Т. Шевченка, Сумського драматичного театру імені М. Щепкіна, Дніпропетровського драматичного ім. О. Горького та ін. У театральному репертуарі були п'єси О. Корнійчука («Фронт»), Л. Дмитерка («Хрещатий яр»), Л. Смілянського («Мужицький посол»), І. Кочерги («Нічна тривога», «Ярослав Мудрий»), Ю. Яновського («Син династії»), О. Копиленка («Чому не гаснуть зорі») та ін. Всі ці постановки користувалися великою популярністю у глядачів і викликали незмінний інтерес у публіки.

Важливу роль у інтелектуальній мобілізації українців для боротьби з ворогом відіграли радянська преса та радіо. З 1942 р. видавалися і активно поширювалися українські газети «Радянська Україна», «Правда України», «Література і мистецтво» – орган Спілки письменників, художників і композиторів УРСР, журнали «Україна», «Українська література» та «Перець». На сторінках цих видань читачі могли знайти інформацію про

героїчну боротьбу українського народу проти нацистів, життя і трудові здобутки евакуйованого на схід населення України. Тут також публікувались партійно пропагандистські матеріали та уривки літературних творів. Водночас, через пресу та радіо центральна влада, переслідуючи імперські інтереси, намагалася відверто і прямо нав'язувати ідею невіддільності українців від інших народів СРСР [33, с. 35].

Впродовж окупаційного періоду нацисти постійно намагались реалізувати ідеологічний вплив на читацьку аудиторію через засоби масової інформації. Метою цих заходів було формування вигідних для окупантів уявлень та переконань щодо нацистської політики, відтак – зростання лояльності місцевого населення і припинення будь-якого опору новій владі. Періодичну пресу в цей час варто визнати за основний засіб впливу на свідомість громадян на окупованих територіях. За підрахунками вчених, у період німецької окупації на теренах Рівненщини, до прикладу, виходили друком 14 легальних українських періодичних видань. Одним із найбільш вагомих серед періодики можна вважати часопис «Волинь», який видавався з вересня 1941 р. по січень 1944 р. у м. Рівне.

На територіях РКУ поширювались такі друковані видання: «Костопільські вісті», «Голос Сарненщини», «Український хлібороб» (публікувався спочатку у Рівному, але з листопада 1942 р. – у Києві), жіночий двотижневик «Українка» (Костопіль), часописи для дітей «Орленя» (Рівне), «Школярник» (Дубно), «Українська дитина» (Костопіль) та ін. Загалом, як свідчать документи, окупаційна адміністрація намагалась публікаційною активністю охопити всі верстви населення різних вікових груп.

В той же час, потрібно наголосити: роботу видавництв окупаційного періоду регламентували розпорядження рейхскомісара України. 20 листопада 1941 р. Е.Кох видав розпорядження з назвою «Тимчасове зарядження охорони порядку в пресових справах» (було опубліковано 22 січня 1942 р.). Згідно з положеннями цього документа, всю пресу на окупованих територіях

піддавали обов'язковій цензурі, а видання і, тим більше розповсюдження будь-якої друкованої продукції уможлиблював лише дозвіл рейхскомісара Е. Коха [56, с. 4].

При адміністрації РКУ було організовано відділ Берлінського інформаційного бюро – «Дойчес Найріхтенбюро» і його «Українські кореспонденції». Ці структури перебрали на себе монополію оприлюднення офіційної і військової інформації та схвалення до публікації основних статей українською мовою. Відтак, вся легальна українська періодика повністю залежала з цього часу від німецьких установ та окремих представників німецької окупаційної влади. Усі рішення щодо допуску статей до друку приймав рейхміністр східних окупованих областей за пропозицією рейхскомісара. В цілому, легальність видання залежала від того, наскільки «політично благонадійними», на думку нацистів, були видавець та редактор. Друкарні видань знаходилися під пильним німецьким наглядом. Місцеві мешканці мали можливість купувати чи передплачувати видання. Пункти продажу преси були розташовані у магазинах, кіосках, в точках роздрібною торгівлі. У сільській місцевості обладнувались спеціальні дошки, на яких вивішували окремі номери [60].

Загалом, зміст статей легальних періодичних видань був визначений заздалегідь. Наприклад, у директиві А. Розенберга від 16 грудня 1942 р. щодо ведення пропаганди в Україні – вміщено вказівки стосовно можливих публікацій у пресі та окремо наголошено, що «необхідно розпалювати ненависть до Москви, розбудити спогади про голодомор, про двадцятирічну боротьбу більшовиків проти українських селян, схилити людей до думки, що оздоровлення країни потребує тривалого німецького управління, яке у своїй політиці відразу піде назустріч українцям» [33, с. 38-39].

У друкованих виданнях, що розповсюджувались на окупованих територіях, пропагувалась ідея «визвольної місії Німеччини», вміщувались портрети А. Гітлера, А. Розенберга, Е. Коха та інших німецьких військових і політичних діячів, публікувались їхні промови, висвітлювались «дружні

українсько-німецькі відносини», поширювалась відверту антисемітську пропаганду.

У пресі часто окреслювали майбутні великі перспективи Німеччини. Зокрема, у статті «Німеччина кличе Вас!» йшлося про те, що «Великонімеччина взяла на себе провід нової Європи, вона користується довірою інших народів, які приєднуються до неї заради спільної мети – перемоги над все розкладаючим більшовизмом». Уся легальна періодика часів нацистської окупації в різних твердженнях постійно проводила думку, що Німеччина «принесла свободу, звільнивши українців від кривавого більшовизму» [39, с. 2-3].

Важливою складовою тогочасного культурного життя було кіно. В умовах жорстокої і безкомпромісної боротьби з нацизмом, представники кінематографічної галузі не могли залишатись осторонь, не використавши величезний потенціал кіно для боротьби з німецькими загарбниками. Художні фільми «Олександр Пархоменко» (режисер – А. Луков), «Як гартувалась сталь» (М. Донський), «Партизани в степах України» (І. Савченко) підтримували героїзм і стійкість людей, закликали їх до сміливої і відкритої боротьби з ворогом. Фільм М. Донського «Райдуга» (1943), на думку багатьох дослідників, став вінцем українського радянського кіно воєнних років. Крім багатьох здобутих вітчизняних призів, ця стрічка була нагороджена «Оскаром» (премією Академії кіномистецтв США). Також кінострічка М. Донського «Нескорені» (1945) відзначена золотою медаллю на VII Венеціанському міжнародному кінофестивалі в 1946 р. [33, с. 40].

Особливе місце серед воєнної кінопродукції посідали фільми визнаного генія українського кіно О. Довженка «Битва за нашу Радянську Україну» (1943) та «Перемога на Правобережній Україні та вигнання німецьких загарбників за межі українських радянських земель» (1944). Позбавлені партійно-комуністичної пропаганди, ці стрічки показують незламність українського народу, велич і багатство його душі, віру в майбутню перемогу [45, с. 38].

Захист Батьківщини став головною темою українських митців. Через плакати, листівки, «Агітвікно» В. Касіян («Гнів Шевченка – зброя перемоги»), О. Довгаль («Літня сталева хуртовина вимітає німців з Півдня»), С. Строщенко («І вражою злою кров'ю ...») та інші закликали до активної боротьби з фашизмом.

25 грудня 1942 року в Москві відкрилася художня виставка «25 років Радянської України», де публіці були представлені роботи вітчизняних художників Я. Дайца, М. Дерегуса, Л. Муравіна, Л. Мучника, О. Пащенко, О. Шовкуненко та ін.

Всесоюзна виставка і VIII Українська художня виставка, яскраво засвідчили, що в роки війни образотворче мистецтво України отримало новий поштовх до розвитку, набуло нових рис і зросло за рахунок талановитої молоді. Широковідомими і впізнаваними були такі живописні твори, як серія портретів видатних діячів української та радянської культури О. Шовкуненка, картини Т. Яблонської «Ворог наближається», Г. Берковича «Народження ненависті», С. Строщенка «Партизанський край» та ін. Художня творчість набула характеру народної, що стимулювало постійне зростання її популярності. Водночас, неможливо відкинути той факт, що після визволення українських земель від фашистських окупантів, культурно-освітнє життя тут ще більше активізувалось. Паралельно з відродженням міст і сіл, відбудовувалась промисловість і сільське господарство, відновлювались заклади культури, освіти і науки. Велась активна робота по вдосконаленню роботи преси, радіо, творчих професійних і світських колективів. Проте під тиском керівних партійних і радянських органів національно-патріотичну тематику досить швидко почали витісняти твори комуністичного партійного спрямування [34, с. 37]. Нагальною виглядала реорганізація освітньої сфери, тому уже на кінець 1945 р. в Україні було понад 30 тис. шкіл, а у 150 вищих навчальних закладах, які повернулися з евакуації та частково відновили роботу – навчалось майже 140 тис. студентів.

Письменники і художники у роки війни сприяли мобілізації зусиль українського народу на розгром ворога, а на завершальному етапі бойових дій і в повоєнний час – на відбудову народного господарства. 103 театри, які відновили свою роботу після повернення з радянської глибинки, несли своє таланти в народ, популяризували високі ідеали моралі і сприяли долученню населення до кращих зразків вітчизняного і світового театрального мистецтва.

Варто відзначити, що відбудовні процеси на західноукраїнських землях на завершальному етапі німецько-радянської війни та в повоєнний період проходили надзвичайно важко. Більшість місцевого населення виступала проти радянської влади, не сприймала чужі ідеології та практики, часто відверто саботуючи їх. Військові з'єднання ОУН-УПА продовжували боротьбу проти комуністичної влади та більшовицької диктатури, її державних і громадських структур. Відповіддю стали масові репресії органів держбезпеки СРСР та внутрішніх військ проти оунівських формувань і підпілля. Однак мирне, ні в чому не винне населення і навіть діти під час цього протистояння часто піддавалися фізичним і моральним тортурам. Керівництво УРСР розуміло глибоке коріння несприйняття місцевим населенням більшовицької влади, хоч і не намагалось шукати можливі шляхи до порозуміння чи компромісу. Невдовзі після закінчення війни газета ЦК КП(б)У «Радянська Україна» писала: «Якщо ми хочемо розгромити українських повстанців, ми повинні за всяку ціну знищити їх ідеологію» [39, с. 34].

Переможне завершення війни з Німеччиною знаменувало трансформацію атмосфери суспільно-культурного життя в СРСР, зміну ставлення до національно-культурних потреб народів. З культурно-ідеологічного простору зникає українська національна фразеологія, яку поступово витісняє загальнорадянська фразеологія. Поширюється теза про те, що український народ воював за «радянську батьківщину», а не «за Україну», як стверджувалося у роки війни.

На звільнених територіях керівне партійно-радянське керівництво використовувало суспільно-політичний лад, заснований на патріотичних мотивах, як-от «українізація» 1920-х років, для виявлення національно свідомих елементів серед українців з метою їх подальшої нейтралізації. Відновилася ідеологічна, морально-психологічна війна проти найбільш помітних представників українського суспільства – письменників, істориків, митців. Багато творів, створених під час Другої світової війни, і навіть ті, які отримали не тільки всенародне визнання, а й досить високу оцінку керівництва країни, – тепер піддавались критиці і вилучались з ужитку. Автори цих мистецьких і літературних творів, історичних студій М. Рильський, О. Довженко, А. Малишко, О. Вишня, М. Супруненко та інші – відчували на собі жорсткий «обстріл» партійної критики, зазнали нових утисків і репресій. Радянською системою було взято чіткий курс на провінціалізацію української культури [31, с. 34].

РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ КУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

2.1. Особливості культурних процесів

Об'єднання українських земель в контексті реалізації «пакту Молотова-Ріббентропа» в єдиній радянській республіці означало для українців не тільки зміну їхнього державно-правового і політичного статусу, але й суттєві трансформації в царині культурного життя. Культура західноукраїнських теренів змушена була адаптуватися до ідеологічних постулатів більшовизму і більше не могла розвиватись в дусі національно-етнічних та регіональних особливостей. Зі скасуванням одних усталених норм культурного буття – запроваджувалися інші: окремі з них сприймалися беззастережно і подекуди навіть з ентузіазмом, інші – з обережністю, а деякі – викликали негативну реакцію і несприйняття.

В період нацистської окупації культурно-освітня і літературно-мистецька робота найінтенсивніше розгорталась саме на західноукраїнських землях. Це пояснюється тим, що після ліквідації тут радянської влади більшість населення відчула культурне й національне піднесення, що виявилось фактично з перших місяців окупації у відновленні активного використання національної символіки – відкрито демонструвались синьо-жовтий прапор і тризуб, на урочистостях виконували гімн «Ще не вмерла Україна» тощо.

Мистецтво, яке було найважливішим засобом культурного дозвілля німецьких солдатів і мирного населення окупованих територій, у роки війни отримало особливий статус. Ключову роль у цьому відіграв театр. Значне пропагандистське значення для місцевого населення мала відсутність заборони на організацію культурного життя, особливо театру [38, с. 48].

Незважаючи на те, що в офіційних документах окупаційна влада прямо зазначала, що головним завданням театрів є «сприяти поглибленню дружніх і

культурних відносин між німецьким і українським народом» [35], водночас німецькі посадовці наголошували, що «слід уникати спільних виступів українських і німецьких митців» [13, с. 109]. Репертуар театрів був офіційно затверджений німецькими чиновниками. Наприклад, в м. Луцьк дозволено було театральним колективам поставити такі вистави: «На перші гулі», «У різдвяну ніч», «Вечорниці», «Хмари», «Невольник», «Мартин Боруля», «Перехитрили», «Наталка Полтавка», «Сорочинський ярмарок», «Ой, не ходи Грицю», «Безталанна», «Запорожець за Дунаєм», «Циганка Аза», «Назар Стодоля», «Мина Мазайло», «Суєта», «Маруся Богуславка» [21, с. 36].

Відкриття «Театру для громадян» відбулося 1942 р. у м. Луцьк та пройшло у відповідній ідейній атмосфері. На подібні святкування чи урочисті заходи неодмінно запрошували представників німецької адміністрації, які виступали зі спеціальними промовами. Досить цинічно вони заявляли, що розвага населення має сприяти підвищенню продуктивності праці [16, с. 32].

В той же час, театральні колективи зіткнулися з низкою матеріальних, бюджетних та кадрових проблем. Керівництво кожного театального колективу самостійно шукало вихід із ситуації, що склалася. Проте майже всі в основі своєї роботи бачили професіоналізм і відданість акторській справі. Тому аматори, які не відповідали професійним вимогам – звільнялись, а театральні керівники намагалися запросити до своїх «команд» відомих і авторитетних акторів, талановитих діячів культури і мистецтва. Німецька ж адміністрація використовувала театр у своїх цілях, вимагаючи передусім обслуговування німецьких солдатів і урядовців [29, с. 51].

Як свідчать документи, обмежувальний режим нацистської окупації не став перешкодою для поновлення діяльності у сфері театального мистецтва. Про це свідчить не лише вищезгаданий приклад театру в м. Луцьк. У м. Острог діяв також місцевий театр, який очолював Юхим Заячківський. В українському часописі «Волинь» від 5 липня 1942 р. був вміщений матеріал під заголовком «Острівський український театр». Цей документ зберігається у

фондах державного архіву Рівненської області. У статті вказаного часопису йдеться про те, що театр нараховує 40 чоловік та є самовистарчальним. Керівник театрального колективу Ю. Заячківський уміло налагодив творчу роботу і представив публіці репертуар з 12 п'єс побутового та історичного характеру. Зазначалось також, що театр виїздить в околиці міста та є популярним серед українського населення [20, с. 403]. В контексті вищезазначеного, доречно звернутись і до самої постаті Юхима Заячківського. Керівник театру був популярним і талановитим актором та режисером, який вдало організовував театральні вистави. На сторінках місцевої преси, зокрема вищевказаного рівненського часопису «Волинь» – про нього часто згадують як про творчу особистість, яка віддала себе сцені та театральному мистецтву.

Незважаючи на постійні репресії нацистів щодо української культури та її представників, українська інтелігенція намагалась робити все можливе для того, щоб культурне життя тривало, а культурні традиції українців – зберігались. Важливою складовою культурних інтересів українців була музика. Тому доречно згадати про ще одну, не менш важливу подію в контексті культурних процесів періоду нацистської окупації, інформація про яку була відображена в публікації уже згаданого часопису «Волинь» від 4 червня 1942 р.: 31 травня 1942 року у м. Рівне хор окружної «Просвіти» (під проводом Ю. Цехміструка) влаштував концерт у залі «Просвіти». До програми виступу увійшли такі пісні, як: «Засяяло сонце золоте», «Зелена ліщинонька», «Туман хвилями лягає», «Гуляли, гуляли» та «Закувала та сива зозуля». Перед виступом хору, голова окружної «Просвіти» Н. Кибалюк виголосив промову на тему «Українська пісня і Олександр Кошиць». У виступі наголошувалось на красі та силі української музики та української пісні, окремо підкреслювались важливе місце і вагомі заслуги корифея української музики Миколи Лисенка. Особливу увагу було звернено на постать О. Кошиця, який виступами в Чехословаччині, Австрії, Бельгії та інших країнах приніс тріумф українській пісні в світі. Європейська преса

неодноразово називала О. Кошиця геніальним диригентом, українську пісню – взірцем для всіх, а хор – прикладом абсолютної досконалості [20, с. 380].

При цьому неможливо не згадати, що в окупаційні роки нацистською владою було запроваджено облік музикантів, танцюристів, акторів, а також музичних інструментів, які були у населення. Зокрема, така акція зафіксована в березні 1942 р. в Новограді-Волинському [43, с. 28].

Підбиваючи підсумки, можна стверджувати: нацистське керівництво в цілому негативно ставилося до української культури і вважало, що її необхідно повністю викоринити. Певна частина місцевої інтелігенції наївно сподівалася на допомогу німців, а дехто відмовлявся сприймати тогочасну жорстку реальність і наївно вірив, що «німецька культурна нація» все ж зрозуміє прагнення українських інтелектуалів і що окупаційна влада піде їм назустріч [5, с. 37].

2.2. Становище освіти

Внутрішня політика націонал-соціалістів у сферах культури та освіти була найбільш очевидною на окупованих територіях. Директиви місцевим партійним діячам підкреслювали особливу історичну місію Німеччини в долі сотень тисяч етнічних німецьких українців. Від кожної місцевої інституції вони вимагали прояву доброзичливості та уваги до етнічних німців [34, с. 9]. Новий уряд створив умови для навчання фольксдойчу та ухвалив постанову «Про обов'язкове навчання в початкових школах дітей німецької національності, які проживають на окупованих східних територіях». За їхніми вимогами останні підлягали обов'язковій шкільній освіті, яка тривала 8 років. За порушення указу батьків суворо карали – штрафом у 150 рейхсмарок або навіть ув'язненням.

Основним завданням таких шкіл було виховання молоді таким чином, щоб якомога раніше пробуджувалося почуття приналежності до німецького

народу. Навчання дітей етнічних німців підкріплювалося відповідною ідеологічною та військовою підготовкою в таборах націонал-соціалістичної партії. Наставниками для дітей та підлітків могли бути лише унтер-офіцери вермахту та досвідчені керівники «гітлерюгенду», які мали фронтовий досвід. Для етнічних німців окупаційна влада створювала спеціальні дворічні сільськогосподарські школи, а однією з головних вимог для вступу до них була довідка про «чистокровне» німецьке походження [23].

У стратегічних планах нацистів задля підкорення та колонізації території України значна увага приділялася освітній системі. Саме через освіту мав втілюватися не стільки виховний процес, скільки формування лояльних в ідеологічному і політичному відношенні підданих Рейху. Зокрема, в одній із стенограм виступів А. Гітлера зустрічається фраза про те, що «загальна освіта є розкладаючою отрутою. Широким масам рабів буде надаватися благодіяння бути неписьменними» [35, с. 12]. Райхсфюрер СС Г. Гімmlер, за свідченням документів, стосовно освіти на підкореній території України висловлювався таким чином: «Для ненімецького населення на Сході не повинно бути ніяких шкіл, окрім чотирикласної початкової школи». При цьому окупанти планували проводити фільтрацію дітей віком від 6 до 10 років для відбору повноцінних і неповноцінних [21, с. 18].

Крім того, головним завданням українців була праця на благо імперії. На думку Е. Коха, українцям не треба думати про школи та університети, бо вони зобов'язані працювати, а «для роботи освіта не потрібна» [10, с. 37].

М. Борман також висловлював подібні твердження: «Ми не хочемо, щоб вони [слов'яни] були освіченими. Достатньо, якщо вони будуть вміти рахувати до ста. Такі недоумки будуть кориснішими для нас» [18, с. 13]. Уже згаданий вище Е. Кох вважав, що навіть трикласні школи будуть давати українцям занадто високу освіту [24, с. 25].

Але таких відкрито ворожих щодо освіти українців поглядів притримувались не всі представники німецької адміністрації. Значно стриманішими у питаннях освіти були міністр східних територій

А. Розенберг і генерал-комісар Волині-Поділля Г. Шене. При цьому, необхідно зазначити, що вони зовсім не були захисниками української культури чи освіти, а вважали, що загравання з місцевим населенням дасть можливість у майбутньому ефективніше його експлуатувати [21, с. 8]. Проте, ретельно виконуючи розпорядження фюрера, Е. Кох робив все, щоб не допустити бодай якогось розвитку соціокультурної сфери на ввірених йому територіях.

Німецька адміністрація на окупованих територіях прагнула запровадити систему освіти, у якій основними елементами повинні були стати початкові та професійні школи. Навчальні заклади мали виховувати та готувати, передусім, дешеву робочу силу для цілей Рейху. Молодь готувалась до роботи в промисловості чи у сфері сільського господарства. Деякою мірою, своєрідно формувалась шкільна система м. Львова. Оскільки населення міста було багатонаціональним – там створювалися окремі мононаціональні школи, тож наприкінці 1944 р. у Львові діяло 15 українських народних шкіл і 37 польських шкіл. На окупованих нацистами землях набували поширення вузькоспеціалізовані народні школи [63, с. 45].

Відсутність на території райхскомісаріату «Україна» єдиної освітньої координуючої структури – ускладнювало формування освітньої політики і створення освітніх закладів. Усе залежало від ініціатив допоміжних органів управління та нечисленних громадських організацій [39, с. 12]. Все це утруднювалося тим, що між відомствами Е. Коха та А. Розенберга розгорнулася досить гостра і відверта боротьба з питань освітньої політики.

Крім того, німецькі чиновники на місцях дуже часто по-різному розуміли поставлені перед ними завдання [36, с. 18]. Щоправда, в одному вони були твердо переконані і єдині: освіта на окупованих територіях повинна мати чітку антирадянську спрямованість. Наприклад, на зборах учителів у Костополі у липні 1942 р., місцевий гебітскомісар Ленерт нагадував вчителям, що їх головне завдання полягає у «поборюванні спільного ворога – жидо-більшевизму» [16].

Діяльність освітніх установ на території України відбувалася під цілковитим контролем і за постійного втручання німецької окупаційної влади. При генералкомісаріатах, а також при обласних, районних, сільських управах – були утворені відділи освіти. Контроль за виконанням наказів і розпоряджень щодо освітньої сфери покладался на штат шкільних інспекторів при відділах освіти [43, с. 12]. Останні володіли широкими правами і повноваженнями – від затвердження шкільних бюджетів, до опіки над місцевими культурно-історичними пам'ятками.

Під час окупаційного режиму освітні установи були представлені початковими школами (початкова освіта), дворічними підготовчими школами (неповна середня освіта та професійна підготовка) і трирічними професійно-технічними школами, технікумами та технікумами.

При відкритті народних шкіл вводився ряд обмежень: відсутність загрози поширення інфекційних захворювань, наявність достатньої кількості політично надійних і спеціально підготовлених вчителів і т. д. Кількість викладачів була обмежена – один на 50 учнів [46, с. 24]. Норма їх виробітку мала становити не менше 30 годин щотижня. Учителів-компартійців звільняли. Навчання зводилося до читання, письма, арифметики, спорту, ігор, промислової та ручної праці. Заняття велися українською мовою [36, с. 24]. Основним завданням початкових шкіл було початкове виховання майбутніх робітників і ремісників. Загалом, кількість навчальних закладів порівняно з довоєнним періодом значно зменшилася [31, с. 73].

Передбачалося, що шкільні класи у цих школах будуть доволі численними і кількість дітей складатиме від 40 до 60 осіб. Проте більшість навчальних закладів в силу різних причин залишалися малокомплектними. Така ситуація тривала протягом всієї окупації.

Серйозною проблемою становлення шкільної системи була недостатня кількість приміщень, придатних для навчального процесу. Будинки середніх шкіл і меншою мірою народних училищ – використовувалися передусім для розміщення військових частин [29, с. 8].

Окупаційною владою було запроваджено спеціальні курси перепідготовки вчителів, на яких працював спецпрацівник відділу пропаганди збройних сил Німеччини. Після закінчення курсів учитель повинен був скласти іспит. Однак останнє траплялося не завжди через брак кадрів. Відсутність кваліфікованого педагогічного персоналу викликала занепокоєння як безпосередньо у освітніх чи культурних чиновників, так і у окремих представників місцевої інтелігенції та церковних діячів.

Особливу увагу окупанти приділяли сільським учителям, які, крім шкільної роботи, поширювали серед населення нацистські ідеї, викривали більшовицьку пропаганду [8, с. 68]. Окупаційна влада забороняла користуватися запровадженими за радянської влади навчальними програмами, підручниками, учнівськими та вчительськими бібліотеками [36, с. 28]. Характерним є розпорядження В. Бейєра, який наказував «зробити остаточний опис наявних книг. Відокремити всю радянську та єврейську літературу, яка є забороненою» [23, с. 12]. Воля комісара митниці була негайно виконана адміністрацією допомоги. Так, начальник шкільного відділу Рівненської міської управи наказав директорам міських шкіл негайно вилучити всю радянську літературу [19, с. 38]. В той же час, на підтвердження лояльності до німецької влади, навчальні заклади мали придбати портрети А. Гітлера. Їх треба було встановити в центрі класу [22, с. 10].

Художня література як у межах шкільної програми, так і поза нею – також підлягала цензурі. Збереглося багато прикладів сформованих нацистами списків «небажаної радянської художньої літератури». Там вказані імена письменників і поетів Миколи Бажана, Івана Гончаренка, Володимира Сосюри, Максима Рильського, Павла Тичини, Наталі Забіли та багатьох інших – усього 36 осіб. До категорії небажаних «українсько-єврейських письменників» було зараховано понад 30 авторів (зокрема, і відомий письменник Шолом-Алейхем) [40, с. 14].

В умовах війни і масового знищення радянської навчальної літератури, у школах катастрофічно не вистачало підручників. Особливо це стосувалося нових предметів – «Релігія», «Історія України», «Географія України» тощо. Проблему намагалися частково вирішити шляхом перевидання праць М. Грушевського, Д. Дорошенка та І. Крип'якевича та ін.

Відомо, що у 1941 р. у Корецькій друкарні Міністерством народної освіти було перевидано «Історію України» М.Грушевського, пристосовану до програми старших, початкових і молодших класів середніх шкіл.

Але ситуація з шкільною навчальною літературою була настільки сейроною, що для викладання і навчання з таких предметів, як арифметика, алгебра, геометрія, українська мова, українська література, незважаючи на заборони, використовувалися навіть радянські підручники [50, с. 40].

Крім нововведених предметів, учні продовжували вивчати українську мову та літературу, чистопис, арифметику, алгебру, геометрію, природознавство, географію, фізику, хімію, співи, малювання, креслення та фізкультуру [61, с. 15].

У викладанні історії України підкреслювалася вирішальна роль Німеччини. Наприклад, газета «Deutsche Ukraine-Zeitung» пропонувала поширювати думку про те, що українці виникли зі скіфських і слов'янських племен під сильним германським впливом, а їхня консолідація відбулася завдяки проводу вестготів. Інші публікації подібного характеру стосувалися встановлення історичного права Німеччини на українські землі. У результаті перші князі Київської Русі також були охарактеризовані як представники німецьких родів. Дійшло до того, що практично вся історія Київської Русі була оголошена німецькою політичною власністю [39, с. 29].

Німецька мова була запроваджена як обов'язковий предмет у всіх українських початкових школах. Німецьку мову повинна була вивчити кожна дитина, яка досягла 12 років.

Велика увага приділялася дисциплінованості учнів: вони мали завжди пам'ятати, що за проступки в школі його покарають. У системі виховання

студентської молоді того часу, крім методів переконання, використовувалися й методи примусу [30, с. 52].

Про ситуацію в сфері початкової освіти і ставлення німців до навчання в школі – згадував В. Коблянський, учитель однієї з шкіл Мізоцького району: «У селах і містах знищували 5-7 класи і старші. Всі радянські підручники наказали здати в район. Нові підручники не розсилалися. Також не було навчальних посібників. Багатий навчальний матеріал розтринькував і розкрадав сам народ. Директори змінювалися кожні кілька місяців. Вчителі пішли з міністерства, бо не було на що жити. Гроші не мали бігу. Вчителі просили хліба у батьків дітей. З таких причин багато вчителів переїхали в міста на іншу роботу» [21, с. 40]. За словами рівненського вчителя В. Кобалевського, німці перетворили на казарми всі міські школи та будівлю педінституту. Умови окупації, яка відсунула освітні проблеми на узбіччя планів влади, відсутність достатньої кількості навчальних закладів – призвели до стрімкої маргіналізації вчительської професії.

Катастрофічний стан освіти особливо яскраво виявився у діяльності дитячих будинків, перебування в них часто ставить на порядок денний питання фізичного виживання вихованців. У цей період дошкільна освіта як фундаментальна частина системи освіти в регіоні була повністю відсутня. Перед окремими дитячими садками стояли не освітні та виховні завдання, а передусім завдання догляду за дітьми в той час, коли їхні батьки були змушені працювати.

Навчання в професійних школах було платним (від 200 до 500 крб.) [35, арк. 148]. До цих навчальних закладів приймали юнаків у віці 15-18 років, які мали неповну середню освіту або закінчили 4 класи колишньої польської гімназії. При вступі складалися іспити: українська мова (письмово), алгебра і геометрія (усно), фізика (усно) [24, с. 64]. Загалом система початкових закладів була досить розгалуженою. У Рівному працювало 5 професійно-технічних училищ, в яких навчалось понад 1 тис. учнів, технікум, музична

школа та школа домогосподарства. На Сарненщині діяли дві техніко-механічні школи [31, с. 18].

21 січня 1941 року Е. Кох віддав наказ організувати мережу курсів для перепідготовки бухгалтерів з місцевого населення по всій території райхскомісаріату «Україна». Причиною цього став намір окупантів запровадити в Україні з 1 липня 1942 р. систему сільськогосподарського обліку, подібну до німецької [21, с. 15].

2.3. Сфера охорони здоров'я і медицина

В довоєнний час Україна мала досить розгалужену медико-санітарну мережу. З початком воєнних дій між СРСР і Третім Рейхом в УРСР розпочався широкомасштабний процес евакуації, в якому перебазування медичної галузі відіграло другорядну роль. Загалом, за задумом партійного керівництва СРСР, передислокація майна і кадрів, насамперед УРСР, мала посісти одне з ключових місць у стратегії довгострокової війни на виснаження. Планова евакуація народного господарства проводилася з метою зміцнення власного комплексу внутрішньої оборони та створення максимально незадовільних умов для діяльності окупаційних військ і цивільної адміністрації на території УРСР. На практиці ж, як уже вказувалось раніше, – евакуація характеризувалася хаосом і неорганізованістю. Причинами цього були відсутність відповідного досвіду проведення таких масштабних операцій, непідготовленість партійних працівників та транспортної мережі до перевезення таких вантажів у великих обсягах за досить короткий час. Тому віддалені і деякою мірою позитивні наслідки евакуації для системи охорони здоров'я УРСР є доволі суперечливими, що особливо проявилось з початком відбудови народного господарства у 1944 р.

Для того, щоб зрозуміти масштаби евакуації медичної промисловості, варто розглянути, як адміністративно існувала система охорони здоров'я

УРСР до початку німецько-радянської війни. У складі УРСР було 24 області, 746 районів, 16 289 сіл і 459 сільських рад. Перед війною в УРСР проживало 40 119,8 тис. жителів, з них 13 049,5 тис. – міських і 27 070,3 тис. – сільських. Питома вага міського населення становила 32% [40, с. 24]. Всього в УРСР було 225 міст, з них 13 з населенням понад 100 тис. жителів і 4 міста з населенням понад 500 тис. жителів, де за національним складом 4/5 усього населення становили українці, серед інших – росіяни, євреї, молдавани, білоруси та ін. Більшість жителів республіки були зайняті в сільському господарстві, тобто для німців була величезна потенційна робоча сила. Станом на вересень 1940 р. у колгоспах працювало 14 млн. 267 тис. осіб, у промисловості – 6 млн. 367 тис. осіб [44, с. 16]. Тому, розробляючи плани щодо СРСР, німці приділяли особливу увагу Україні як джерелу робочої сили та додатку до досягнення власних цілей у продовольчому забезпеченні. На 1 січня 1941 р. в системі охорони здоров'я республіки на всій території УРСР нараховувалось 152 570 лікарняних ліжок у 50 різних медичних установах, які обслуговували в середньому 100 800 медичних працівників [54, с. 30].

До нацистської окупації у Волинській області було 232 медичні заклади, з них 47 лікарень, 166 поліклінік і амбулаторій, 19 жіночих і дитячих консультацій [59]. У лікувальних закладах працювало 396 лікарів і 1116 осіб середнього медичного персоналу [47, с. 44]. Ця чисельність медичного персоналу вкрай мала, якщо порівнювати з Київською областю (включно з Києвом), де до німецько-радянської війни працювало 5260 лікарів і 9 тис. осіб середнього медичного персоналу, та з Дніпропетровською областю, де населення обслуговували 2802 лікарі та 8434 особи середнього медичного персоналу [58, с. 40].

До початку німецько-радянської війни, в Рівненській області функціонувала медико-санітарна мережа, яка включала: 7 медпунктів; лікарні в Березному, Корці; хірургічний стаціонар; інфекційна лікарня; поліклініка; швидка допомога; санепідемстанція в м. Меширич; лікарня,

аптека в м. Олександрія; міська лікарня, пологовий будинок, міська лікарня № 2 та поліклініки м. Рівного [26, с. 19]. Населення обслуговували 352 лікарі та 1045 осіб середнього медичного персоналу.

Перед німецько-радянською війною в УРСР функціонувала досить розгалужена мережа санітарно-протиепідемічних закладів, яка включала санітарно-епідемічні станції, санбак-лабораторії, станції контролю молока, пастеризаційні станції, пункти та відділення вакцинації, дезінфекції тощо [58, с. 57]. Водночас, сільські медичні заклади мали великі проблеми з укомплектуванням спеціалістами. Кількість лікарів у сільських лікувальних закладах становила лише 4 тис. осіб, що в 6 разів менше, ніж у містах [32, с. 96]. Матеріальна база сільських лікарень також була слабшою порівняно з міськими, оскільки не вистачало значної кількості рентгенівських апаратів, мікроскопів та іншого лабораторного обладнання, фізіотерапевтичного та дезінфекційного обладнання, хірургічних інструментів і навіть медикаментів, що унеможливило надання якісної медичної допомоги в цих лікарнях [17, с. 66].

Таким чином, на території УРСР існувала достатньо розвинена система медичного обслуговування населення (хоч і з своїми недоліками та проблемами). Тому з розгортанням наступу нацистів на СРСР, радянські чиновники намагалися евакуювати всі цінні елементи та працівників медичної промисловості, залишивши медичну та санітарну мережу непридатною для німців. При цій воєнно-евакуаційній перебудові системи охорони здоров'я республіки, діяв принцип «знищити все, що не можна було вивезти» [19, с. 14]. Безперечно, такий спосіб дій мав згубні віддалені наслідки, особливо для населення, не лише під час нацистської окупації, а й значною мірою – під час повоєнної відбудови УРСР і відновлення мирного життя.

Як відомо, уже 24 червня 1941 р. за рішенням ЦК ВКП (б) і Раднаркому УРСР була створена евакуаційна рада на чолі з Л. Кагановичем [14, с. 21]. Саме ця Рада повинна була подбати про переміщення продуктивних сил на

схід по всьому СРСР. 26 червня розпочала роботу комісія на чолі з Д. Жилою, відповідальна за евакуацію в Українській РСР [45, с. 55]. Постанова ЦК ВКП(б) і ЦК УРСР «Про порядок вивезення і розміщення людського контингенту і цінного майна» від 27 червня 1941 р. визначила основні завдання та пріоритетні цілі евакуації [64, с. 6]. У документі зазначено, що в першочерговому порядку необхідно евакуювати промислові активи, сировинні та продовольчі ресурси, інші активи державного значення; евакуації підлягали кваліфіковані робітники, інженери та службовці разом з евакуйованими заводами; населення, перш за все працездатна молодь, відповідальні радянські та партійні працівники. Відповідно до постанови, перерозподіл повністю лягав на місцеві органи радянської влади.

5 липня 1941 р. РНК СРСР додатково прийняв документ «Про порядок евакуації населення на воєнний час». Фактично ці документи визначали основні принципи евакуаційної політики, суть якої зводилася переважно до вивезення машин, обладнання та сировини, а не вивезення людських ресурсів [59, с. 30]. 16 липня 1941 р. відбулася реорганізація і головою Евакуаційної ради став Н. Шверник, а заступниками призначені О. Косигін і М. Первухін [14, с. 9]. Процес евакуації з території УРСР в основному тривав з липня по жовтень 1941 р.

Одними з перших з України у тил СРСР були перевезені кадрові медичні заклади. Медичне обладнання, ліки, реактиви, вакцини, перев'язувальні матеріали, навчальні посібники, медична література та інші цінні товари також невдовзі мали бути евакуйовані. З початку 1941 р. в УРСР функціонувала розвинена система кадрових лікувальних установ. Серед них: 8 медичних інститутів, 2 стоматологічних, 3 фармацевтичних інститути та 5 інститутів удосконалення лікарів [3, с. 25]. Навчальні заклади забезпечували щорічне поповнення медико-санітарної мережі УРСР кваліфікованими кадрами. Наприкінці червня 1941 р. було розпочато здебільшого безладний порядок виведення звичайних медичних закладів за межі УРСР та

розміщення їх на кордонах східних українських міст республіки, а згодом – і на території інших республік.

За межі УРСР евакуювали такі заклади, як об'єднані 1-й і 2-й Київський медичні інститути, 1-й і 2-й медичні інститути Харкова, Одеси, Дніпропетровська та Сталіна; стоматологічні інститути Києва та Харкова, фармацевтичні інститути з Харкова, Дніпропетровська та Одеси. У зв'язку зі швидким просуванням вермахту на територію УРСР – не вдалося навіть частково евакуювати медичні інститути зі Львова та Вінниці [33, с. 25]. Фактично, ці заклади повністю зберегли матеріально-технічну базу, яка функціонувала після встановлення нацистської військової, а згодом і цивільної адміністрації. У рамках радянської реорганізації медичних навчальних закладів, передусім вилучалось обладнання, мікроскопи, лабораторне майно, обладнання, клінічну білизну медичних навчальних закладів та бібліотечні фонди [43, с. 61].

Від початку створення рейхскомісаріату «Україна», німецька адміністрація приділяла велику увагу питанню охорони здоров'я, хоча, за заявами А. Гітлера, медична допомога на окупованій території не надавалася [55]. Німці розуміли важливість нормального функціонування медичної галузі на окупованих територіях. По-перше, це було потрібно, щоб забезпечити мінімальний рівень здоров'я місцевого населення, яке змушене було виконувати фізичну працю для потреб Рейху, а також направляти громадян на роботу безпосередньо до Німеччини. По-друге, це було важливо, щоб уникнути поширення епідемій, які значно ускладнювали перебування нацистів на території РКУ. Тому, згідно з офіційною заявою німецької окупаційної влади, одним із її першочергових завдань було саме якомога швидше відновлення медико-санітарної мережі в рейхскомісаріаті «Україна» [33].

Безпосереднє відновлення системи медичної допомоги та управління нею на практиці здійснювали уповноважені з охорони здоров'я, до обов'язків яких входила також охорона здоров'я підконтрольних територій [12, с. 31].

Формально, окружні комісари керували системою медичних закладів за допомогою окружних і окружних медичних рад. Фактично ж – все управління охороною здоров'я та утримання на цій території було передано українській допоміжній управі за певної організаційної та фінансової участі німецької адміністрації [45, с. 15]. Окружний капітан делегував такі завдання, як нарахування та збір внесків, надання грошової допомоги, виставлення рахунків аптекам, лікарням, лікарям та іншим медичним установам [9, с. 4]. Враховуючи те, що радянська влада евакуювала значну частину майна та кваліфікованого персоналу системи охорони здоров'я УРСР, після створення цивільної адміністрації німці отримали напівзруйновану медико-санітарну мережу, яка потребувала значних ресурсів і капітальних вкладень для повного відновлення. Тактика німецької адміністрації зводилася до відкриття наявних уцілілих медичних закладів та оснащення їх основним обладнанням. Цим і пояснюються перші кроки цієї адміністрації в цій сфері, які полягали в першочерговому відновленні роботи медичних закладів, проведенні інвентаризації, облік медичного персоналу та залучення його до роботи.

Ситуація у сфері охорони здоров'я дуже різнилася, що безпосередньо залежало від ряду факторів. В економічно розвинутих районах за радянської влади система медичного обслуговування була більш розвиненою, ніж в аграрних. З приходом нацистів, більше уваги щодо відновлення системи медичних закладів приділялось саме промисловим районам, що пояснюється планами німецького керівництва щодо максимально ефективної експлуатації місцевого населення. Також важливим фактором було ставлення представників нацистської адміністрації до місцевого населення, що впливало на відкриття, закриття чи реорганізацію медичних закладів в умовах воєнного часу. Крім того, на ситуацію впливала близькість прямої лінії військових дій між Вермахтом і Радянським Союзом. Просторова ізоляція уможливила поступовий розвиток медичної допомоги населенню в стабільних умовах; при цьому загроза можливого контрнаступу і втрата позицій нацистською владою не дозволяли повною мірою займатися

питаннями охорони здоров'я, оскільки це питання не було пріоритетним для нацистів.

У вересні 1941 р. на території Волинсько-Подільянського генерального округу в місті Луцьку відновили роботу 5 загальних поліклінік, дитяча поліклініка, туберкульозна лікарня, хірургічний стаціонар та шкірно-статеве відділення міської лікарні [39]. За статистичними даними міськкадміністрації, центральну поліклініку щодня відвідували в середньому 132 особи, 1-у та 2-у амбулаторії – 20 осіб. Служба порятунку щодня приймала вдома по 3-4 пацієнти. Швидка допомога транспортувала в середньому 1 пацієнта на добу. Влітку 1942 р. у Луцьку була відкрита лікарню на 500 ліжок [32]. Ще раніше, 1 липня 1941 року, нацисти створили в місті Луцьку аптечну базу, яка забезпечувала ліками медичні установи та місцеве населення. 1 лютого 1943 року центральна аптечна база міста була прийнята німецькою фірмою «Отто Штрumpf», відтак тепер база почала закуповувати ліки у Німеччині, а потім розповсюджувала їх по всіх аптеках і лікарнях міста та району [46]. Однак така ситуація із забезпеченням медикаментами тривала недовго з огляду на початок евакуації нацистської влади РКУ у вересні 1943 р.

Для порівняння: наприкінці німецько-фашистської окупації в місті Луцьку працювали лише 3 лікарні: хірургічна на 40 ліжок, внутрішньохірургічна на 100 ліжок та чумна лікарня на 55 ліжок. У 1943 році в усіх госпіталях Луцька було проліковано до 4000 пацієнтів. Крім того, існувала низка амбулаторно-поліклінічних закладів, зокрема центральна міська поліклініка з відділеннями: внутрішньої медицини, хірургії, гінекології, офтальмології, шкірно-венерологічним, дитячим, стоматології та зуботехнічних майстерень. Діяла туберкульозна амбулаторія з рентгенологічним кабінетом, в якій проліковано 6,5 тис. хворих. [41, с. 8]. У місті працювала станція швидкої допомоги, яка цілодобово надавала допомогу місцевим жителям.

Про те, що нацисти приділяли велику увагу питанням охорони здоров'я, свідчить факт відновлення медичних закладів, які надавали медичне

обслуговування населенню. Загалом, можна констатувати: місцеве населення на окупованих нацистами територіях мало доступ до мережі медичних закладів.

У грудні 1941 року керівники німецьких військових частин заявили про потребу вермахту в припасах. Недоукомплектованість військ не могла бути поповнена за рахунок одних тільки госпіталів. Тому значну частину роботи з утримання німецького тилу було вирішено передати місцевому населенню. Проте до служби вермахту допускалися лише фізично здорові спеціалісти. Така ситуація суттєво вплинула на зміну нацистського підходу до відновлення працездатності медичних закладів, і стало вагомим чинником відновлення та підтримки функціонування системи медичної допомоги на території РКУ.

Скрутне становище місцевого населення через нестачу продуктів харчування, що часто призводило до виснаження або й голоду, посилювалося поширенням численних хвороб – черевного та висипного тифу, дизентерії, туберкульозу тощо. За підрахунками дослідників, у 1942 р. захворюваність на висипний тиф, порівняно з довоєнним часом зросла у 75 разів, черевний – у 12, дифтерит – у 18. За час окупації у Рейхскомісаріаті «Україна» було цілком зруйновано 26 лікарень, а більшість із тих, які залишилися, відзначалися незадовільним станом і не могли бути використані за своїм основним призначенням [46, с. 53]. Головна причина занедбаності системи охорони здоров'я на українських землях полягала у тому, що окупанти пересічну людину не арійського походження розглядали лише як одиницю робочої сили.

Якість надання медичних послуг в першу чергу визначається наявністю кваліфікованого медичного персоналу з певним практичним досвідом. Зважаючи на те, що значна кількість медиків була евакуйована або мобілізована до лав радянської армії, стає зрозумілим, що до моменту встановлення нацистської цивільної адміністрації цей ключовий елемент медичного обслуговування потребував особливої уваги з боку нової влади.

У роки окупації гостро постала проблема кадрового забезпечення медичних закладів. До вибуху німецько-радянської війни всього в УРСР працювало 35 546 лікарів і 101 991 особа середнього медичного персоналу [46, с. 47]. Після евакуації та мобілізації Червоною Армією на території УРСР залишилося близько 6-7 тис. лікарів, які тепер були в розпорядженні німецької адміністрації [30, с. 28].

Одним із перших заходів німецької влади була реєстрація всіх медичних працівників генеральних округів Рейхскомісаріату «Україна», у тому числі лікарів фольксдойче [16]. Влада почала збирати дані про наявних лікарів, зубних лікарів, фельдшерів, фармацевтів з вищою та середньою освітою, які залишилися після відступу Червоної Армії. Лікарі, які були лише приватнопрактикуючими лікарями, також були зобов'язані звітувати. Усіх медичних працівників віком до 65 років наказом керівництва НС РКУ було допущено до роботи [17, с. 54]. Проти будь-якого медичного працівника, який погоджувався працювати під нацистською владою, відкривалась особова справа [28, с. 21]. Типовий зразок особової справи виглядав так: дата народження, національність, сімейний стан, знання мови, професійна кар'єра [29, с. 31]. Після обробки даних, до Німеччини відправляли професійних лікарів із багаторічним стажем, які опікувалися східними заробітчанами. У липні 1942 р. 200 лікарів було направлено до Німеччини для спочатку підготовки, а згодом – надання медичної допомоги українським робітникам у Райху. Тих, хто витримав іспит на вірність нацистам, депортували [28, с. 43]. Наприкінці окупації німці також розпочали масову депортацію медсестер, яких у Німеччині не вистачало [31, с. 18].

Система розподілу медичного персоналу передбачала в першу чергу постачання великих міст і містечок, де розміщувалися німецькі війська, а також і представники військової та цивільної адміністрації. Оскільки протягом всієї окупації відчувався гострий брак медичного персоналу, у сільській місцевості з низькою густиною населення часто не вистачало професійних лікарів і медичного персоналу. Окупаційна влада посилала

лікарів у села, коли ситуація набувала загрозливого епідемічного характеру [26]. Загалом, за весь час перебування нацистів на території України – ситуація з медичним персоналом, який опікувався селами, не вирішилася.

Заробітна плата медичного персоналу на окупованих територіях залежала від ряду конкретних факторів. На формування заробітної плати впливали такі фактори, як стаж роботи, професійна спеціалізація, місце роботи (місто, район, село), кількість пацієнтів, які обслуговуються медичним закладом. Відповідно до постанови рейхскомісара в Україні Е. Коха «Про врегулювання заробітної плати та умов праці для всіх службовців місцевого населення, які працюють в установах Німеччини» від 19 лютого 1942 р., головний лікар отримував 1200 кр. з/п, лікар міськрайонної лікарні чи поліклініки – від 750 кр. до 950 кр., акушеркам і фельдшерам – 480 кр., няням – 340 кр., прачкам – 160 кр. [46, с. 16]. Так само оплачували медиків, які працювали в селах. При цьому зарплата лікарів, які працюють у німецьких медустановах, починалася від 1500 крон [8, с. 17]. Якщо населення обслуговувалося лікарями, які отримували фіксовану заробітну плату в аптеках, лікарнях та інших медичних установах, розмір оплати праці з обслуговування населення визначався додатково [9, с. 31]. Тому паралельно з роботою в лікувально-профілактичних закладах лікарі намагалися налагодити приватну медичну практику, що давало змогу отримувати додатковий заробіток [51, с. 23]. Щоб врегулювати це питання, німецька адміністрація видала відповідний указ, який зобов'язував усіх лікарів, які бажають мати встановлену медичну практику, реєструватися [43].

Після реєстрації лікарі повинні були отримати відповідний дозвіл управління охорони здоров'я, щоб мати можливість надавати приватні медичні послуги. На лікарів наклали штраф за відсутність дозволу на заняття відповідним видом діяльності. Приватний лікар зобов'язався розмістити на дверях приміщення, де відбувався прийом, табличку зі своїм прізвищем та медичною інформацією. У 1943 р. була сформована тарифна сітка, згідно з якою плата лікарям за огляд пацієнтів була встановлена платня в розмірі 0,70

крб. до 5 крб. від особи [27, с. 80]. Насправді, як уже вказувалося: ціни на медичні послуги сильно відрізнялися в залежності від регіону, рівня кваліфікації лікуючого спеціаліста та часу доби.

На початковому етапі окупації, нацистська адміністрація повністю заборонила українським лікарям лікувати німців, відповідно до «расових» застережень [43, с. 77]. Оскільки німецько-радянська війна тривала, кількість хворих і поранених неухильно зростала, нацисти відійшли від таких суворих заборон і надали деяким українським лікарям статус «довіренних осіб», що дало змогу лікувати не лише місцеве населення, а й німців [51, с. 35]. Іншим суттєвим фактором, що впливав на «неофіційну» службу українських лікарів нацистам, була відсутність німецьких лікарів на території РКУ [11, с. 37].

Незважаючи на нестачу медичних кадрів, протягом всієї окупації нацисти вдавалися до жорстокого переслідування осіб, підозрюваних у співпраці з українським підпіллям, партизанами чи радянською владою [25, с. 8]. Не були винятком і професійні лікарі, лікарі та професори в галузі медицини [44, с. 80]. Як правило, санітари використовували наявну матеріальну базу у вигляді медикаментів та перев'язувальних матеріалів для допомоги представникам руху опору, які вели підпільну боротьбу проти нацистів.

Якість медичного обслуговування населення РКУ залежала від багатьох факторів. Одним із найважливіших – був факт наявності кваліфікованих лікарів у медичних закладах. Зі створенням цивільної адміністрації, нацисти мали намір створити систему німецьких медичних закладів, передусім для обслуговування потреб фронту та німецької влади. Госпіталі для німців зазвичай комплектувалися за рахунок місцевих медичних закладів [40, с. 56]. Персоналом таких госпіталів ставали українські лікарі зі стажем роботи не менше 10-15 років [24, с. 82]. Тому досвідчені та кваліфіковані медичні працівники були виведені з місцевих клінік, що негативно вплинуло на загальний рівень обслуговування.

Лікарі, які залишилися після відступу радянської армії, зіштовхнулися з новою реальністю, нав'язаною їм нацистами. Наприклад, досвідчених

лікарів, які вже працювали, німці зобов'язували реєструватися в найближчій до місця проживання інстанції та підтверджувати свою кваліфікацію. Ті особи, які не змогли підтвердити свою кваліфікацію – склали іспит [16, с. 18]. Для лікарів і середнього медичного персоналу були обов'язкові знання з таких дисциплін: внутрішні хвороби, хірургія, гінекологія та перша допомога при пологах, офтальмологія, хвороби вуха, носа, горла та гортані, гігієна та боротьба з інфекційними хворобами, в тому числі венеричними.

Від стоматологів і дантистів вимагалися такі знання, як анатомія зубів, стоматологічна терапія та профілактика, мала стоматологічна хірургія та матеріалознавство. Крім того, стоматологи повинні були продемонструвати свої знання з хірургії щелепи та зубопротезування. Для аптекарів дисциплінами були: хімія, ботаніка, фізика, фармакологія, фармакогнозія, фармація та медичне природознавство [19, с. 19]. Згодом програма була значно розширена, оскільки мала відповідати вимогам німецьких стандартів. Іспит тривав три дні і проводився зазвичай в медичних інститутах. Плата за іспит для лікарів, дантистів, фармацевтів і дантистів становила 200 крон, а для спеціалістів – 500 крон [45, с. 20].

Лікарі, які успішно склали іспит, отримували свідоцтво про дозвіл на право альтернативної медичної практики на території Райхскомісаріату «Україна». Ті ж, хто іспит не склав, – мали можливість спробувати повторно скласти іспит протягом одного року. Однак, щоб полегшити становище тих, хто не склав іспит з першого разу, німецька адміністрація дозволила їм працювати під суворим наглядом у місцевих лікарнях, поліклініках та аптеках. Тим, хто неодноразово не складав професійний іспит на підтвердження своєї кваліфікації – взагалі заборонялося займатися медичною практикою. Такі перевірки професійних знань медичних працівників тривали до січня 1944 р. включно [6, с. 25].

Протягом усього періоду перебування нацистів на території РКУ в лікувальних закладах існувала проблема з харчуванням. Раціон харчування був недостатнім і низькокалорійним, що не сприяло якнайшвидшому

одужанню пацієнтів. Така ситуація виникла через те, що агенції допомоги, на балансі яких перебували лікарні, не мали фінансових можливостей забезпечити повноцінне харчування хворих, які перебували на стаціонарному лікуванні. Тому нерідкими були випадки, коли українські комітети самопомочі організовували збір продуктів харчування серед жителів міст і сіл, які потім, з дозволу нацистської влади, розвозили до лікарень. Крім того, лікувальні установи почали відновлювати власні присадибні ділянки, що значно зменшило проблему голодування пацієнтів [23].

Окупаційна влада частково вирішила питання надання широкого асортименту ліків населенню шляхом націоналізації приватних аптек. Слід зазначити, що на землях Західної України, які до 1939 р. належали Польщі і ще не були націоналізовані радянською владою, певною мірою збереглася приватна власність. Цей аспект має регіональні особливості, зумовлені певними обставинами, і не дає підстав говорити про універсальний характер такого явища, оскільки приватної власності в СРСР не існувало. По-перше, згідно з расистською політикою нацистів, були примусово націоналізовані аптеки, що належали особам єврейського походження, майно яких було інвентаризовано та передано аптечним базам, що зобов'язувалися розповсюджувати найпопулярніші ліки та перев'язувальні засоби для проблемних аптек в районах. Так, у місті Рівне німці силою відібрали майно аптеки у С. Гітерера, який був змушений здати все майно на суму 18 276 крб. Подібна доля спіткала аптеку колишнього власника Сольцмана у Сарнах, майно якого націоналізували.

Критична ситуація з медикаментами посилювалася ще й тим, що на перше місце в системі розподілу ліків, що цілком логічно, стояли потреби фронту [12, с. 2]. Лише після повного забезпечення Вермахту, планувалося продовжити забезпечення медикаментами відповідальних установ. Мешканці РКУ могли отримати ліки від знайомих етнічних німців за рецептом, підписаним німецьким лікарем. Крім того, фармацевти, які працювали в німецьких аптеках або мали доступ до ліків, вивозили ліки на чорний ринок

за високими цінами, створюючи таким чином штучну інфляцію [62, с. 66]. Кому терміново потрібні були ліки, доводилося платити вдесятеро більше на чорному ринку та купувати в спекулянтів.

Отже, підсумуємо, що з початком наступу німецьких військ на територію УРСР почалося розгортання медико-санітарної мережі в глибині української території. Загалом, радянську евакуацію можна охарактеризувати як незавершену та значною мірою непідготовлену, оскільки основна увага при евакуації була зосереджена на військово-промисловому комплексі. Це, в свою чергу, призвело до великих втрат у медичній сфері УРСР. Через організаційні труднощі значна кількість закладів охорони здоров'я та медичного персоналу не була евакуйована. З точки зору радянського керівництва, це був серйозний недогляд. Справедливості заради, однак, слід зазначити, що евакуацію слід оцінювати також з точки зору місцевого населення, яке залишилося під нацистською окупацією. Загалом неефективна евакуація мала позитивне значення, оскільки значна кількість майна та персоналу медичної галузі залишилися на території України та працювали на благо населення. Це дозволило відновленим медичним закладам активно розпочати розбудову та запобігти кризовій ситуації у сфері охорони здоров'я на початку окупації.

Оцінюючи проведену радянським керівництвом евакуацію, не можна забувати, що переміщення майна і кадрів усіх галузей народного господарства УРСР та інших республік в кінцевому рахунку вплинуло на перемогу у виснажливій війні проти німців. Проте зазначимо, навіть ця, частково реалізована евакуація – негативно вплинула на систему охорони здоров'я та медичного обслуговування цивільного населення всієї УРСР, а не лише РКУ.

Евакуаційні заходи призвели до цілого ряду проблем, на які радянські чиновники повинні були швидко реагувати. Серед них варто виділити такі, як уніфікація закладів для економії простору та ефективної роботи, кадрові питання, звітність про евакуаційні заходи, облік евакуйованого майна,

система повернення установ, персоналу, майна та іншого майна до УРСР після звільнення.

Таким чином, вивезення на Схід УРСР вищих медичних навчальних закладів, цінного майна лікарень, поліклінік, амбулаторій, аптек, медикаментів і реактивів, вакцин суттєво вплинуло на якість медичного обслуговування жителів РКУ в 1941 р. Евакуація кваліфікованих лікарів і середнього медичного персоналу та мобілізація значної їх частини до радянської армії негативно позначилась на стані медико-санітарної мережі і обслуговуванні пацієнтів в Україні не лише під час німецької окупації, а й у роки відбудови.

Політика нацистів у сфері охорони здоров'я була досить неоднозначною: з одного боку, німці виконували цілі, поставлені перед ними в рамках расистської ідеології, зокрема знищення єврейських лікарів, медичних спеціалістів, які співпрацювали з українським підпіллям, партизанами чи радянським урядом, вбивства душевнохворих, недофінансування медичних закладів як засобу масового знищення слов'янського населення, висока смертність у таборах для військовополонених через практично відсутню систему медичного обслуговування цієї групи людей. З іншого боку, умови воєнного часу поставили німців у певні рамки, які змушували окупаційну владу тримати під контролем охорону здоров'я. Далі – відновлення медичних навчальних закладів, які готували нові медичні кадри, відновлення розгалуженої мережі лікарень і поліклінік, амбулаторій та мережі аптек. Німці надавали великого значення стабілізації санітарно-епідеміологічної ситуації, щоб запобігти спалаху та поширенню інфекцій, які могли б негативно вплинути на німецьку армію та окупаційну адміністрацію. Дозволялася також діяльність гуманітарних організацій – українських допомогових комітетів, які мали значний вплив на збереження здоров'я мирного населення. Отже, можна констатувати, що окупаційна адміністрація відновила функціонування системи охорони здоров'я до рівня, який дозволяв підтримувати елементарний стан здоров'я мешканців РКУ та запобігати

поширенню інфекційних захворювань та епідемій, які ймовірно могли перешкодити нацистам здійснювати власну політику.

РОЗДІЛ 3. ВПЛИВ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ НА КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Німецька окупація України позначилась на активізації культурно-мистецького життя в його різноманітних творчих вираженнях. Бойові дії виснажували бійців Червоної армії, тому важливою складовою успішності військових операцій був, зокрема, бойовий дух солдатів. Радянська влада підтримувала і сприяла ініціативам, до прикладу, українських театральних труп, які організували відправку на фронт більше 100 концертних бригад, які долучали воїнів до театрального мистецтва, популяризували українські пісні, танці та музику.

Український кінематограф в цей час був сповнений глибокого патріотизму. Вже наприкінці 1941 р. відновили роботу в евакуації кіностудії художніх фільмів: Київська (в Ашхабаді) та Одеська (в Ташкенті). На території Російської Федерації відновила роботу Українська студія кінохроніки. Студія «Київ-техфільм» розпочала свою діяльність у Ташкенті.

Працівники документалістики створили своєрідний літопис боротьби з окупантами. Цьому сприяло те, що при штабах фронтів діяли спеціальні кіногрупи, які брали участь у створенні 500 номерів кіножурналів і близько сотні воєнних фільмів, серед яких «День війни», «Народні месники», «Чорні морани», «Битва за Кавказ» та ін.

У 1943 році, паралельно з роботою на Центральній студії кінохроніки, українські кіномитці почали створювати власні кіножурнали: уже в квітні вийшов перший номер кіножурналу «Радянська Україна». Важливою подією стала поява документального фільму «Битва за нашу Радянську Україну» (1943), створеного О. Довженком. Стрічка була схвально сприйнята, оскільки була наповнена глибоко емоційним змістом, а візуальний ряд супроводжувався пристрасним текстом та вдало підібраною музикою А. Штогаренка та Д. Клебанова.

Лейтмотивами творчості вітчизняних композиторів у роки війни були патріотизм і віра в перемогу над ворогом. Тільки за перші два місяці війни київські композитори написали понад 40 пісень і кілька похідних від них маршів. За роки війни було створено близько 350 музичних творів різних жанрів, серед яких: 4 симфонії, 6 опер, 11 квартетів, квінтетів і тріо, 9 камерних творів, 7 творів для фортепіано, 6 маршів, 7 кантат і великих вокальних творів, понад 130 пісень і романсів тощо [48, с. 35].

Насправді, німці не були зацікавлені в розвитку української культури. На підтвердження цього можна нагадати низку заяв керівництва Рейху про стан української освітньої системи, хоча серед представників тогочасної німецької еліти були різні думки щодо цього питання. Так, А. Гітлер, Г. Гіммлер, Е. Кох, Г. Герінг вважали, що відкриття в майбутньому шкіл і училищ призведе до пробудження української національної свідомості, що може створити умови для повстання проти окупаційного режиму. А. Гітлер наголошував: «Принцип для нас абсолютно ясний – ніякої культури цьому народу не можна давати» [15, с. 76].

Протилежну позицію дотримувалися рейхсміністр східних територій А. Розенберг, генерал-губернатор Галичини Г. Франк і рейхсляйтер Г. Лейббранд. Слід наголосити, що вони не були прихильниками української культури, хоч і вважали, що ліберальна політика щодо місцевого населення дозволить ефективніше використовувати його у майбутньому. Зокрема, рейхсміністр вказував, що позбавляючи українців національної культури, так чи інакше призведе до опору населення. Він прокоментував це питання в Указі від 10 квітня 1942 р. “Про ставлення до культури українців”, в якому зазначав: “Метою нашої політики є залучення українського населення до добровільної співпраці, а це вимагає терплячого ставлення до притаманної йому культури. Надмірне обмеження... культурних проявів українства може призвести не до оптимального ставлення до праці, а до негативного ставлення до неї, замість перетягування населення на свій бік – пасивного опору» [21, с. 32].

Проте заяви німецьких лідерів не завжди збігалися з реальними подіями на окупованих територіях. Оскільки ситуація на фронті не змінювалася на користь німців та їхніх союзників, вони все більше виявляли інтерес до відновлення окремих елементів української культури (освіти, релігійного життя, театрального і кіно- мистецтва, спорту тощо).

У трагічний період німецької окупації України галузь культури продовжувала функціонувати, хоч і в неповному вигляді, задовольняючи специфічні потреби українського населення. В різних адміністративно-територіальних одиницях, на які була поділена Україна, реалізовано різні моделі. Водночас, в окрузі «Галичина» Генерал-губернаторства, Райхскомісаріаті «Україна» та в зоні відповідальності Вермахту зміст культурно-мистецьких творів був переважно українською мовою (за винятком невеликої кількості російськомовних регіонів Донбасу), а в Придністров'ї – переважно російською та румунською мовами [38, с. 19]

Слід також зазначити про ситуацію у даний період церковного життя: в Галичині діяла Греко-Католицька Церква, яка мала широку підтримку в народі. На Західній Україні сформувалася «Церква у Церкві» – формально православна, а за виглядом і змістом – греко-католицька. Це від стало методом збереження української ідентичності. Можна сказати, що як греко-католицька Церква допомогла зберегти українську ідентичність, так і навпаки – національна ідентичність сприяла греко-католицькій Церкві. у Рейхскомісаріаті Україна з'явилися дві Православні Церкви – одна автокефальна та одна автономна, яка, однак, у 1942 р. взяла на себе зобов'язання на спробу об'єднання з помісною Українською Православною Церквою [6, с. 10].

Слід звернути увагу на спроби частини інтелігенції в жахливих умовах «нового порядку» реалізувати свої національно-патріотичні ідеї. В багатьох куточках України, особливо в центрі та на сході, масово відкриваються філії товариства «Просвіта» [25, с. 27].

У ці роки відроджуються заборонені раніше радянською владою жанри української літератури; розвиваються український театр, деякі напрями образотворчого мистецтва (переважно – живопис і графіка); до шкільних програм включаються твори провідних українських письменників ХІХ-ХХ ст.; оголошено про заснування нової школи, головним завданням якої було виховання освіченої та патріотичної молоді-українця [4, с. 14].

Українські самостійницькі сили вбачали у відновленні культурного життя насамперед можливість поширювати свою ідеологію серед місцевого населення та намагалися «пробудити» національну свідомість українців, використовуючи її в боротьбі за незалежність України. Сподівалися також на відновлення суто української національної культури. Свої задуми намагалися втілити чи не в усіх сферах культурного життя. Винятком був лише кінематограф, який був під абсолютним контролем німців. Щойно німецькі війська захопили значну територію республіки, українські націоналісти отримали можливість розгорнути культурно-просвітницьку діяльність у масштабах країни, якою вони одразу сповна скористалися. Основний тягар роботи ліг на похідні групи та просвітницькі, культурний сектор Оунівської мережі, завданням якого була організація національних форм культурного, економічного, політичного та релігійного життя.

Певна роль у цій роботі в Райхскомісаріаті відводилася таким культурно-освітнім організаціям, як «Просвіта», «Жіноча служба України» («ЖСУ»), «Союз українського національного студентства» («СУНС»), «Січі» тощо. Так, один із відомих тоді активістів Т. Гречаний писав з цього приводу: «Наше завдання – відбудувати зруйновану єврейськими більшовиками українську національну культуру. Досвід показав, що «Просвіта» є дієвою організацією в цьому питанні розвитку української культури. Це добровільне українське товариство займається виключно культурними справами. Організація лекцій, концертів, вистав, вивчення побуту та етнографії краю. Українська інтелігенція має згуртуватися навколо «Просвіти» і плідно працювати в справі розвитку української національної культури».

Проголошеною метою «Січі» заявлено налагодження виховання молодого покоління в дусі національної єдності, а реалізація цього плану має втілюватись через організацію культурно-спортивного життя на різних рівнях – в області, районі та селі. Після заснування ЖДУ у Вінниці восени 1941 р. преса повідомляла: «Засновано товариство ЖДУ, завдання якого – zorganizувати навколо себе жінок старше 18 років і виховувати їх чесно, громадянсько-націоналістично, а матерів, які б виховали борців, відданих справі країни, цілого народу» [10, с. 21]. Намагаючись відродити національно-визвольні прагнення населення Наддніпрянської України, як планували оунівці, культурно-освітні товариства проводили також святкові зібрання з нагоди різних визначних дат історії України або річниць визвольних змагань українського населення, де лунали патріотичні виступи, промови, проголошувались нові ідеї та плани.

Незважаючи на розгром нацистами частини ОУН (кінець 1941 – початок 1942 рр.) українські поети, досконало володіючи навичками конспіративної та підпільної роботи, зуміли так чи інакше впливати на культурне життя всієї професії. Це підтверджує низка німецьких звітів. Як писав голова Київської СД у своїй доповіді від 15 серпня 1942 р.: «У національних наукових течіях відчувається вплив націоналізму. За останні півроку Спілка вчених і Медичний інститут стали центрами націоналістичної роботи. За останні шість місяців до інституту вступила значна кількість студентів із Західної України, що принесло з собою радикальний націоналістичний вплив. Ми вжили заходів для недопущення до Києва постійних мешканців за межами східної України. За наявними у нас даними, Вінниця є другим центром національного руху опору» [43, с. 36].

Один із німецьких документів доводив до відома про таке: «Встановлено, що політичне виховання молоді ОУН знаходиться в руках українських молодіжних організацій... Українська молодь систематично збирається вечорами, проходить спортивну підготовку, а також вивчає політичну лінію Бандери. Група має зовні легальний характер, організації заперечують, що всі

молодіжні збори проводяться зі спортивною метою, організовуються тренування, і далі можна стверджувати, що військові навчання проводяться у зв'язку зі спортивними навчаннями, які проводяться відповідно до військового статуту ОУН» [1, с. 6]. Як правило, виявлених нацистами послідовників або членів ОУН арештовували, а потім знищували.

Під час окупації робилися спроби поширення загальної освіти населення засобами фізкультури та спорту. В окрузі «Галичина» та в рейхскомісаріаті «Україна» і «Трансністрія» були представлені майже всі види спорту – переважно футбол, бокс, баскетбол, волейбол, шахи та шашки, рідше – гімнастика, легка атлетика. Водночас, слід зазначити: якщо в останніх двох територіально-окупаційних формуваннях вони були зосереджені у відповідних групах чи секціях, то на Західній Україні було створено низку спортивних ліг (футбольна, волейбольна, баскетбольна), де регулярно проводилися змагання. Слід одразу уточнити, що українці не мали повної самостійності у розвитку спортивного життя. Кожен крок потрібно було узгоджувати з представниками німецької влади. Так, голова Українського центрального комітету (УЦК) Володимир Кубійович зазначав, що всі спортивні федерації Західної України діяли «з мовчазної згоди німців і під їх контролем» [5, с. 9].

До відновлення спорту окупанти не виказували явного негативу, як, наприклад, до функціонування університетів гуманітарного характеру, – вони сприймали це явище позитивно з двох причин. По-перше, для німців, як і для українського населення, спорт безсумнівно мав виконувати функцію певного психологічного розвантаження. Відвідуючи спортивні змагання або беручи в них безпосередню участь, люди на деякий час відривалися від реальної страшної дійсності війни, в якій на кожному кроці їх чекали смертельні небезпеки. По-друге, окупанти намагалися використати спорт у пропагандистських і політичних цілях. Особливо це помітно у сфері футболу. Розуміючи, що організація та проведення українсько-німецьких футбольних матчів може мати певну користь, нацисти дозволили окупаційній пресі

друкувати новини про день, час, місце матчу та його результати. Іноді організатори намагалися додати таким іграм величності та українського національного колориту [51, с. 35].

Діячі національного руху в Галичині в питаннях національної ідентифікації часто користувалися можливостями новостворених спортивних товариств, у яких молодь має спілкуватися не польською, як раніше, а виключно українською мовою. Крім того, назви більшості футбольних команд цього повіту Генеральної губернії мали яскраво виражені національні риси: «Україна», «Тризуб» тощо.

Отже, враховуючи складні суспільно-політичні обставини, зумовлені різними аспектами нацистської окупації, можна констатувати, що українська культура жила: виходили україномовні газети та журнали як суспільно-політичного, так і наукового, літературного та мистецтвознавчого характеру; переважав україномовний репертуар театру; розроблено нові концепції виховання дітей у школах, переважно національно-патріотичному напрямку; було засновано у цей складний період культурно-освітні та молодіжні організації, спортивні клуби тощо. Та все ж потрібно зважати на те, що німецька окупаційна влада не дала можливості цим тенденціям повноцінно розвинутися і втілитися в життя. Говорячи про спроби національно налаштованої інтелігенції через освіту, науку, церкву, літературу та мистецтво формувати національну ідентичність українців, слід зазначити, що вони не мали значного успіху, головним чином через опір окупаційної влади та комуністичного підпілля, однак ці спроби посіяли у свідомості населення зерно, яке проростало протягом кількох десятиліть.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи вищезазначене бачимо, що окупаційна влада контролювала усі сфери культурного життя окупованих українських земель. Нацистське керівництво негативно ставилося до української культури і вважало, що її необхідно повністю викоринити. Дехто з кіл українських інтелігентів чекали від німців допомоги. Дехто сподівався, що «німецька культурна нація» зрозуміє прагнення українських інтелектуалів і що окупаційна влада піде їм назустріч. Нацисти всіляко перешкоджали розвитку культурної сфери. Під час німецької окупації всі сфери суспільного життя були в інтересах політичних сил нацистського режиму, радянських підпільників та українських націоналістів як прихильників української незалежності. Кожна з цих політичних сил мала свої плани щодо організації культурно-освітнього життя. Культурний простір, визначений окупантами, включав сценічне мистецтво та кіно. Основним призначенням деяких форм української культури, які не були заборонені, було лише забезпечення дозвілля нацистів. Політику окупаційної адміністрації в галузі культури, науки та освіти в 1941-1944 рр. можна охарактеризувати як доволі безсистемну, суперечливу та без єдиної концепції. Ця політика змінювалася як на різних етапах окупації, так і в різних зонах окупації в рамках однієї фази. Від кожної місцевої інституції окупаційний уряд вимагав прояву доброзичливості та уваги до етнічних німців. Було створено всі умови для навчання фольксдойчу та прийнято постанову «Про обов'язкове навчання в початкових школах дітей німецької національності, які проживають на окупованих східних територіях». За їхніми вимогами останні підлягали обов'язковій шкільній освіті, яка тривала 8 років. Німецька влада намагалася створити на окупованій нею території України рабсько-кріпосницький режим і викоринити українську культуру та державу. Гітлерівці спустошували українські землі, руйнували державні, громадські будинки та споруди, особливо українські культурно-освітні заклади.

Основним завданням шкіл було виховання молоді таким чином, щоб якомога раніше пробуджувалося почуття приналежності до німецького народу. Навчання дітей етнічних німців підкріплювалося відповідною ідеологічною та військовою підготовкою в таборах націонал-соціалістичної партії. Їхніми наставниками могли бути лише унтер-офіцери вермахту та досвідчені керівники «гітлерюгенду», з фронтовим досвідом. Для етнічних німців планувалось створити спеціальні дворічні сільськогосподарські школи. Однією з головних вимог для вступу до них була довідка про «чистокровне» німецьке походження.

Період відносного лібералізму в культурно-церковному житті під час окупації завершився наприкінці 1941 – на початку 1942 р. знищенням газети «Українське слово» та Спілки українських письменників. З лютого по березень 1942 р. посилювався ідеологічний контроль окупаційної влади над журналами. Українська легальна преса повністю втратила свій первісний національно-патріотичний зміст і під тиском постійних перевірок – стала переважно україномовним рупором нацистської пропаганди. Швидке піднесення національної свідомості українського населення дуже хвилювало нацистів, які не мали гуманістичних намірів щодо українських земель. У другій половині 1942 р. товариство «Просвіта» було взято під контроль, більшість його керівників придушено. Діяльність створених на початку окупації українських бібліотек, музеїв, театрів, хорів, культурно-спортивних товариств була припинена. Нацисти ставилися до місцевого українського населення як до «нижчого в усіх відношеннях» і намагалися позбавити українців їхньої культурної спадщини. На всіх етапах окупації частина української інтелігенції намагалася втілити в життя національні ідеї, незважаючи на погрози з боку комуністичного підпілля та репресії з боку окупаційної адміністрації.

Ситуація у сфері охорони здоров'я дуже різнилася, що безпосередньо залежало від ряду факторів. В економічно розвинутих районах за радянської

влади система медичного обслуговування була більш розвиненою, ніж в аграрних. З приходом нацистів акцент у відновленні системи медичних закладів було зміщено саме в промислові райони, що досить легко пояснюється планами німецького керівництва щодо максимально ефективної експлуатації місцевого населення. Не менш важливим чинником було ставлення до місцевого населення, що впливало на відкриття, закриття чи реорганізацію медичних закладів в умовах воєнного часу. Крім того, на ситуацію впливала близькість прямої лінії військових дій між Вермахтом і Радянським Союзом. Просторова ізоляція уможливила поступовий розвиток медичної допомоги населенню в стабільних умовах; при цьому загроза можливого контрнаступу і втрата позицій нацистською владою не дозволяли ефективно і повною мірою опікуватися питаннями охорони здоров'я, оскільки це питання не було пріоритетним для нацистів.

Таким чином, культурні процеси, хоча і у складних обставинах, але відбувалися. Варто розуміти, що окупаційна влада, якщо і давала відносну «свободу» у певних сферах, то виключно з потреб прагматизму, тобто лише у власних інтересах. Нам важливо зрозуміти, що культурна сфера стала каталізатором збереження української ідентичності. Маємо пам'ятати минуле, щоб побудувати наше майбутнє. Саме аналізуючи трагічні сторінки нашої історії – ми краще усвідомлюємо: хто ми є, і чого потребуємо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Айкель М. «Через брак людей...» Німецька політика набору робочої сили та примусові депортації робітників із окупованих областей України 1941–1944 р. Український історичний журнал – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – № 6 – С. 139-160.
2. Без права вибору (збірка розповідей, присвячена жителям Рівненщини, постраждалим від нацистського режиму в роки Другої світової війни). – Рівне: Видавець О. Зень, 2012. – 64 с.
3. Беркгоф К. Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою. – К.: Критика, 2011. – 455 с.
4. Берковський В. Джерела до історії партизанського з'єднання ім. Ф. М. Михайлова. Збірник документів. – К.; Хмельницький: ПП Поліграфіст–2, 2015. – 440 с.
5. Богунов С. Використання праці радянських військовополонених у промисловості та сільському господарстві під час нацистської окупації України. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2004. – № 1/2 (22/23). – С. 326-339.
6. Боляновський А. Українські військові формування у збройних силах Німеччини (1939–1945). – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, Канадський ін-т українських студій Альбертського ун-ту, 2003. – 686 с.
7. Борщевич В. Волинське духовенство у ХХ столітті: ідентичність, статус, еволюція. – Луцьк: Волин. нац. Ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – 582 с.
8. Віхи історії України у документах і матеріалах (1939–1991 рр.) / Укл. О. Власюк, В. Сидорук, В. Трофимович, Л. Трофимович, В. Шанюк. – Рівне–Острогоз: Волинські обереги, 2015. – 448 с.
9. Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / Під. ред. Я. Ісаєвича – Львів, 2003. – 813 с.

10. Волинь радянська (1939–1965 рр.) / Укл. В. Замлинський, І. Колесник, Л. Лінаєва, Є. Смірнова: Збірник документів і матеріалів. – Львів: Каменяр, 1971. – 347 с.
11. Вронська Т. Тюрми в нацистській карально-репресивній системі на окупованій території України. Український історичний журнал. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – № 1. – С. 92-105.
12. Гальчак С. На узбіччі суспільства: Доля українських оstarбайтерів (Поділля, 1942–2007). – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2009. – 768 с.
13. Гика В. Історія Великої Вітчизняної війни в документах державного архіву області. Волинь у Другій світовій війні. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – С. 202-208.
14. Гінда В. Культура, освіта і спорт під час окупації. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. – К.: Наукова думка, 2010. – Кн. I. – С. 697-732.
15. Гінда В. Освітня політика нацистів в райхскомісаріаті «Україна». Сторінки воєнної історії України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип. 15. – С. 74.
16. Глушенок Н. Податкова система та штрафи в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.). Українська історична наука на сучасному етапі розвитку. – К.; Н.-Ю.; Кам'янець-Подільський, 2007. – Т. 4. – С. 311.
17. Грицюк Г. Втрати населення Волині у 1941–1944 рр. Україна-Польща: важкі питання. – Варшава: TYRSA, 2001. – Т. 5. – С. 249-270.
18. Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект. – Харків: Акта, 2011. – 472 с.
19. Гуцул Н. Оперативний штаб райхслайтера Розенберга: ідеологічна боротьба чи пограбування духовних та культурних надбань в Україні. Сторінки воєнної історії України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип. 15. – С. 76-85.

20. Дерейко І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 174 с.
21. Дерейко І. Структура окупаційних органів райхскомісаріату «Україна». Сторінки воєнної історії України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. 8. – Част. 1. – С. 268.
22. Жилінський І. Історія театрального мистецтва Рівненщини. – Рівне: Видавець О. Зень, 2009. – 660 с.
23. Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками (1941–1944 рр.). – Житомир: Радянська Житомирщина, 1948. – 219 с.
24. Заболотна Т. Настрої цивільного населення та його ставлення до окупаційної влади у роки Другої світової війни (на прикладі Києва). Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): Матеріали міжнародної наукової конференції. – К.: Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.», 2011. – С. 387.
25. Іванов С. Освіта на Волині в роки німецької окупації. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки РДГУ. – Рівне: Видавець О. Зень, 2014. – С. 157.
26. Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славуті на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення. – К.: Інститут історії України НАН України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», 2011.
27. Кашеварова Н. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1941–1945). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – Ч. 2: Документи. – 992 с.
28. Клоков В. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Видавництво Академії наук УРСР, 1957. – 220 с.

29. Коваль М. «Просвіта» в умовах «нового порядку». Український історичний журнал. – К.: Ін-т історії НАН України, 1995. – №2. – С. 142.
30. Коваль М. Україна в Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). – Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
31. Ковба Ж. Євреї України під час Другої світової війни: Голокост та Опір. Нариси з історії та культури євреїв України. – К.: Дух і Літера, 2009 – С. 182-205.
32. Кондратюк К. Радянський партизанський рух на Волині. Волинь у Другій світовій війні. – Луцьк: «Волинська обласна друкарня», 2005. – С. 36-52.
33. Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет ім. І.Франка, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, 1998. – Т.2: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942) – 384 с.
34. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж; Нью-Йорк; Львів: НТШ 1993. – 660 с.
35. Косик В. Україна під час Другої світової війни. – Київ; Париж; Нью-Йорк; Торонто: НТШ, 1992. – 729 с.
36. Кротік Н. Боремель: історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк: Вісник, 2007. – 102 с.
37. Літопис УПА. – К.; Торонто, 1999. – Т. 2: Волинь і Полісся: Документи і матеріали. – 723 с. .
38. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: збірник документів і матеріалів. – К.: Держполітвидат, 1963. – 488 с.
39. Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.): Збірник документів і матеріалів / Укл. В. Абрамова, Г. Вітряна, І. Гарнага, І. Кириченко, Ц. Фірштейн. – Львів: Каменярь, 1969. – 415 с.

40. Польсько–українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / Відп. ред. та упор. В. В'ятрович. – Львів: Національний університет ім. І. Франка, 2011. Т. 1. Війна під час війни. 1942–1945. – 792 с.
41. Радянська Ровенщина 1939–1959: Документи і матеріали. – Львів: Книжк.–журн. вид–во., 1962. – 430 с.
42. Радянська Тернопільщина 1939–1958: Документи і матеріали / Укл. М. Глинський, М. Нестерець. – Львів: Каменяр, 1971. – 430 с.
43. Ровенщина в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945: Документи і матеріали. – Львів: Каменяр, 1989. – 223 с.
44. Сергійчук В. Поляки на Волині в роки Другої світової війни: Документи з українських архівів і польські публікації. – К: Українська видавнича спілка, 2003. – 576 с.
45. Сергійчук В. Український здвиг. Волинь 1939–1955: Документи і матеріали. – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – 840 с.
46. Сивіцький М. Історія українсько-польських конфліктів. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2005. – Т. 2. – 360 с.
47. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569- 1999. Пер. з англ. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. - 464 с.
48. Сорока Ю. Варварська політика геноциду гітлерівського окупаційного режиму на західноукраїнських землях. 1941-1944 рр. Сторінки воєнної історії України. – К.: Ін–т історії України НАН України, 2005. – Вип. 9. – Част. 2. – С. 313-319.
49. Сорока Ю. Населення західноукраїнських земель: етнополітичний та демографічний вимір (1939–1950-ті роки): монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр – Київський університет, 2013. – 415 с.
50. Сорока Ю. Польсько-українське протистояння на Волині 1943 року. Краєзнавство. – К.: Телесик, 2011. – № 2. – С. 305.
51. Спудка І. Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в рейхскомісараті «Україна» (1941–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук.

ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». – Запоріжжя, 2007. – 19 с.

52. Стельникович С. Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.). – Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2015. – 592 с.

53. Степанов Л. До історії антифашистської боротьби на Ровенщині (1941–1944 р.). – Львів: Каменяр, 1966. – 109 с.

54. Стоколос Н. Конфесійна політика окупаційної адміністрації рейхскомісаріату «Україна» в 1941–1942 рр. Український історичний журнал. – К.: Ін-т історії НАН України, 2004. – № 3. – С. 91-111.

55. Трофимович В. Найбільша народна трагедія і найвеличніший подвиг і ім'я майбутнього. Військово-науковий вісник. – Львів: Академія сухопутних військ ім. П. Сагайдачного, 2015. – С. 332.

56. Трофимович В. Тернистий шлях до правди (маловідомі та дражливі сторінки української Другої світової). Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. – Вип. 22. – С. 146-162.

57. Україна: політична історія. ХХ – поч. ХХІ ст. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.

58. Україна: хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Роки 1941–1943. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 533 с.

59. Чаплінська Л. Німецькі розвідувальні відділи «Іс»: завдання та діяльність на території України у 1941–1944 рр. З архівів ВУЧК- ГПУ-НКВД- КГБ. – К.: НАН України; Інститут історії України НАН України; Служба безпеки України; Державний комітет архівів України; Національна спілка краєзнавців України, 2008. – № 1/2. – С. 474-483.

60. Шайкан В. Повсякдення українців у роки німецької окупації. 1941–1944. – Київ, 2010. – 80 с.

61. Шайкан В. Українська освіта в добу гітлерівської окупації як засіб ідеологічного протистояння (за матеріалами вітчизняних архівосховищ). Сторінки воєнної історії України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 11. – С. 211-217.
62. Яшан О. Настрої українського селянства в початковий період Великої Вітчизняної війни (1941–1942 рр.). Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П.Могили, 2007. – С. 53–56.
63. Dokumenty i materiały do dziejow okupacji Niemieckiej w Polsce. – Warszawa; Łódź; Kraków: Centralna Żydowska Komisja Historyczna w Polsce, 1946. – Т. 2. Akcje i wysiedlenia. – Cz. 1 – 473 s.
64. Filar W. Wołyń 1939–1944. Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie. – Torun: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2004. – 467 s.
65. Kaczyński Z. Udział konspiracyjnego ruchu ludowego i Batalionów Chłopskich w organizowaniu samoobrony ludności polskiej na Wołyńiu i w Małopolsce Wschodniej. – Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 2004. – 350 s.
66. Rowno: a memorial to the Jewish community of Rowno, Wolyn. – Tel Aviv: Yalkut Wolyn, 1956. – 591 p.
67. Spector S. The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944. – Jerusalem: Yad Vashem; Federation of Volhynian Jews, 1990. – 383 p.
68. The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe. – Indiana: University Press, 2011. – 2036 p.
69. Weiner M. Jewish Roots in Ukraine and Moldova: Pages from the past and archival inventories. – New–York, 1999. – 600 p.